Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК

Шериг-оол Дизижикович Ооржак 1942 чылда Барыын-Хемчик районуң Шекпээр суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген.

Бодунуң күш-ажылчы оруун 1962 чылда Барыын-Хемчик районнуң «Көдээ тудуг» черниң тудуг-монтаж эргелелинге бызаңчылап эгелээн, оон сөөлүнде Совет Армияга шериг албанын эрттирген.

Москвада К. А. Тимирязев аттыг Көдээ ажыл-агый академиязын чеднишкиниг өөренип дооскан сөөлүнде 1971-1975 чылдарда «Шекпээр» совхозтуң кол экономизи, 1975-1980 чылларда од ажыл-агыйның директору боп ажылдаан. 1980 чылдың мартта улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазынга, 1983 чылда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган. 1986 чылдың ноябрьда СЭКП обкомунуң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүр кылдызиниң эргелекчизинге леп-шиттирген. 1987 чылда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуттурган, 1990 чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаткан.

Ш. Д. Ооржак Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң элээн каш чыыштарының депутадынга соңгуттуруп келген. Амгы үеде РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутаты болуп турар. Республикада удуртукчу бедик албан-дужаалдарга ол киргениниң сөөлүнде, Тыва Республиканың социал-экономиктиг айтырыгларын шинтпирлээр дээш доктаамал, билдилиг болгаш чүткүлдүг ажылдап турар. Рынок экономиказынче кирериниң шилчинишкиниг үе-чазазында чонну аъш-чем-биле хандырарынче, хамаатыларның социал камгаладыының бызыг магадылалдарын тургузарынче, республиканың амыдыралынга эргежок чугула өске-даа айтырыгларны шинтпирлээринче улуг кичээнгейни угландырып турар. Рынок экономиказын тургузар талазы-биле улуг ажылдарны Тыва Республиканың чазаа чорудуп келген болгаш чорудуп-даа турар.

Экономиканың болгаш политиктиг байдалдың бызыг туруштуг эвес үе-чазазында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак баштаан республиканың чазаа кем-херек үүлгелиишкиниерин болдурбас дээш, национ-алдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар талазы-биле дүрген хемчеглерин ап келген. Ол бүгү хемчеглер таарымчалыг түүнелдерин берген.

Республиканың ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга үре-түүнелдеглиг ажылдап келгени дээш Ш. Д. Ооржакты Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИНИ

Мени депшиткен болгаш деткээн бүдүрүлгелериниң, организацияларының, албан черлериниң күш-ажылчы коллективтериниге, бистиң хөй национ-алдыг республикавыстың мээн кандидатурам дээш бадылаан бүгү хамаатыларыга болгаш Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң соңгуулдаларынга тиилелге-биле мээн адрезимче боттарының чылыг байыр чедиришкиниерин чорутканнарга чүректиң ханыгындан өөрүп четтиргеними илергейлеп тур мен.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунун доктаадыры болза:

Тыва Республиканы Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязын 1992 чылдың март 27-де Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 17.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы март 16-да Россияның Советтер бажыңынга болган.

«РСФСР-ниң болгаш Молдова ССР-ниң аразынга күрүне харылзааларының принциптериниң дугайында» кереэни хуралга чугаалажып көрген. Россияның Дээди Совединге ол кереэни күштүг болдуруп бадыладыры-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып көөр сорулгалыг парламент болуун тургускан.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелин болгаш немелде төлевилелди чугаалажып көөр кылдыр Дээди Советтин комитеттеринге болгаш комиссияларынга чорудуп бээр дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

«Россия Федерациязының даштыкы өре-шире лимидинин болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы банкыдан хандырар айтырыглар дугайында» доктаадыны Дээди Советтин Президиумунуң хуралынга хүлээп алган.

Дээди Советке чугаалажып көөр кылдыр киирер хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин чугаалажып көрген. Чижээ, «Россия Федерациязының аяшка системазының дугайында», «РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында» хоойлу төлевилелдерин Дээди Советтиң комитеттеринге база комиссияларынга сайгарып көөр кылдыр чорудуп бээрин шиитпирлээн.

Россия Федерациязының шериг политиказының дугайында айтырыгны база чугаалажып көрген.

Россияның даштыкыда чурттап чоруур орус национ-алдыг ада-чурттуглары-биле харылзааларны калбартыр сорулга-биле Россияның даштыкыда ада-чурттугларының айтырыгларының талазы-биле комиссилны Дээди Советтиң Президиумунуң чанынга тургускан. Комиссияның даргазынга М. Н. Толстойну бадылаан.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралынын өске-даа айтырыгларын база чугаалажып көрген.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 54 (14778) 1992 чылдың март 19, четверг

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

КАДЫР ЧЕРНИҢ САРЛЫКЧЫЛАРЫ

Барыын-Хемчик районда чазаглыг оруктардан, төптен ыракта, орук--чирии берге, кадыр-кашпал Ак деп чер бар. Ол эрес-кежээ, бергелерге торулбас, шыдамык кижилериң — малчыннарның, сарлыкчыларның, чылгычыларның чурту. Олар ында шагдан бээр салгалдан салгал дамчып, ботболтарынга дузалажып, алчып-бержип, куда-кымыйдаа болуп чурттап келгеннер. Ажылым аайы-биле Ак чедип, ында сарлыкчылар-биле чжуражып, ажылжикин, амыдырал-чурттаглазын сонуургап чугаалаштым.

Монгуш Дакарның аалы. Аваа мырыңай кежээ, карацгылай бергенде барып четтивис. Өгнү суугу-биле одап каан, чылыы аажок, харын-даа изиг. «Шекпээр» совхозтуң хоочун сарлыкчызы Дакар Шолбан-оолович Монгуш бажын, электри чырыы-биле, чунар-бажын болгаш өске-даа чугула чүүлдер-биле ам-даа чедир хандыртынмаан. Оон калы ажылдап чоруур өске-даа малчыннарны көргеш, кижи бажынга хөй-ле бодалдар кирер боор чорду. Совхоз бодунуң ажылчыннарының чүгле эң чугула негелде, хереглелдерин безин мынчага чедир хандырып шыдаваны ол-дур. Совхоз директорундан эгелээш, үстүкү улуг даргаларга чедир үр чылларда чүгле хөй аазаашкыннар-биле чонну чемгерип келген чүве-ле болгай. Күрүневис системазы ынчалыг улус-тур бис ийин деп бодаар-дыр мен.

Монгуш Дакар бис келгенивистиң мурнуу чарыында сарлыының улуунге чорааш чаа келген, даштын баглаашта аъдының дериберинг соваан турганың эскердивис. Дакар Шолбан-оолович совхозтуң эки малчыннарының бирээзи. Ол үр чылларда ажылдап келгеш, чаңгыс-даа катап харыысалга чок чорууп көргүзүп, бодунуң калы ажылдап, чурттап турар эш-өөрүнге база совхозтуң удуртур даргаларынга чеметдип көрбөзи. Боду ажылынга кызымак, сарлык кадарар талазы-биле үр чыл дуржулгалыг, хөйну билир, сарлык малды чылдың дөрт эргилдезинде каяа, канчаар кадарарын билир, оларның аажы-чаңын-даа өөренип каапкан.

Сарлык — онзагай, эрес мал. Ол кезээде даг тевер, белик черлерге чоруксаар. Ынчангаш ол азырал негевес, чүгле чайын, кыжын оон одарын таарыштырары чугула. Эң-не чымыштыг үе — сарлыктарның төрүүр үеви. Ынчангаш Монгуш Дакар база оон өөрү оларны аал коданынга чоокшуладып алган, дүн-хүн чок хайгаарал-ды тургузуп, долгады бергеннерин шуут-ла тула кадарып турарлар. Ынчанмас болза, сарлык төрүүр дээзиде, өөрүнден кажып чоруткаш, ээн черге төрүп болур. Оон чаш бызаларын чеди-сес хонук хире чылыглап азыраар, оон соонда иезин-биле кады салыптар. Бо дугайын хөйну көрүп кажараан сарлык кадарчызы Дакар Шолбан-оолович чугаалап олуурду. Ол эрткен чылларда мынчаар-ла өске эштери-биле кады кызымак ажылдап келгеш, сарлык бызаазын онча-менди дорук-турып, мал бажын көвүдевиринге үлүүн киирип, шаанал макталдыг ажылдап келген.

Малчын-биле үр-ле хөөрешти-вис. Боду ковчуг чугаакып, то каап орар, кижиниң сонуургаан айтырыгларын ажыт-чажыт чок чугаалаар кижи болду. Малчын чер реформазының айтырыгларын, арат ажылагыйының дугайын аажок сонуургап орен. Ол хөөрежип орувуста, шак-че орайтаан-даа болза. Дакарчын кады ажылдап турары өске сарлыкчылар Сергей, Була, Александр Монгуштар, Слава Ооржак база четкилеп келдилер.

Малчыннарның кол хомудалы — оларга автолавканың үр үеде келбейн турары. Автолавка эргелекчизи Чамзырын Ооржак эрткен чылын сес айда чорааан олчаан кээп көрбөзин. Ол хирезинде Улуг-Аксын аалдарынга чедип чораан боор. Суурга чорда, чжуражы бергеш, негелдени тургузарга, хөй бараан алыр болзунарза, баар-ла мен деп харыылаар. Малчын кижи бо хүнде хөй акша-шалын албайн турар. Аңаа чүгле хлеб, далган, көже аймаа, чигир, үс дээн ышкаш хүн бүрүнүн амыдыралынга негеттинер чугула бараанар херек. Өске магазиннерге баарга, силерниң автолавкаңар бар дээш саза чүнү-даа бербес. Ынчангаш улуг оруктан хайыы, кадыр-берт черде ажылдап, чурттап чоруур сарлыкчыларның, оларның өг-бүле, ажы-төлүнүң автолавка келбейн турарынга хомудалы улуг улус болду. Малчыннарның оон-даа өске хомудалдары-ла хөй. Чижээ, оларга почта келбээниниден бээр үр апарган. Совхозтуң почтачызы Калдар-оол Монгуш ам барык үш ай иштинде солун эккелбейн турар.

Бистиң малчыннарывыс чай, кыш чок, хат-шуурган, изиг-соок, дүн-хүн-даа дивейн ажылдап-ла турардар. Өске мергежилдиг кижилеринге бодаарга, оларның чаргы-чаалы, митинг, ажыл соксалыр-даа чайы чок, ажылдап чоруурлар. Ол хирезинде кайы-даа совхозкандыг-даа партия, кайы-даа эрге-чагырга үр чылларның иштинде оларның негелде, хомудалдарын хандырып көрбөзи.

Бишоол СЕДЕН-ХУУРАК.

Республика амыдыралындан

ЧЫМЫШТЫГ ХҮННЕР ЭГЕЛЭЭН

«Бай-Тал» совхозтуң төрүүр хойлуг малчыннарының коданнарында чымыштыг хүннер эгелээн. Хойнуң массалыг оолдаашкыны чоруп турар.

Ажыл-агыйның хойжуларының хөй кезиинде ышкаш, Чечек болгаш Маадыр-оол Донгактарның бо хүннерде ажыл-ижи база-ла кызыг-кыйыг чок. Оларның кадарып кыштааны төрүүр ийи чүс алдан хоюндан баштайгы хураганнарны онча-менди хүлээп алган. Хойнуң төрүүр үези март айның ортан үезинден эгелээр турган.

Чээрби ажыг чылдың иштинде хойжулаан Донгактарның кадарган хою колдуунда хүр кыштаан, ынчалза-даа он ажыг хойнуң күш-деңгели баксыраан боорга, оларны тускай үскеш, немелде чемгерилгеде тургускан. Малчыннарның турлаанда мал чемнери — сиген, сула болгаш чарбадаа амдыызында бар.

Эрткен чылын бо хойжулар төрүүр чүс хойдан-на тозан хураганны алгаш, доруктурган. Бир хойдан-на 1200 грамм дуктү дужааган. Бо чылын-даа оон дулак чок көргүзүглүг болур дээш кызымаккай ажылдап турар. Хойжуларның дузалакчылары — уруу Рада Донгак болгаш Өнер Совет олар хураган бүрүзүн онча-четче хүлээп ап, доруктурар дээш кызымак ажылдап турарлар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

ОЛАРНЫҢ ЧЕДИГИ ЧЫЛЫ

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының девискээри делгем одарларлыг, ынчангаш хой кадарарынга дыка таарымчалыг.

Кызыл-Сайыр деп черде аныяк малчыннар Оюмаа биле Кадр-оол Кыргыстар кыштаглап турар. Бо аныяк кижилер школа дооскаш, өг-бүле туткан соонда, хой кадарып эгелээн. Ам оларның чеди дүгаар чыл ажылдап турары бо.

— Хоювус кидин түүк төрүп эгеледи. Чаш хураганнарны онча-менди доруктурун адыр дээш чайхос чок-ла тур бис — деп, Кадр-оол чугаалады.

Кажаа иштинге кире бээривиске, Оюмаа биле сакманчы Оксана Куулар хураганнар ыдып турлар. Ам оларның коданында 190 ажыг хой оолдапкан. Улгады берген хураганнарның күш-деңгели эки, дешкилежип турар чорду. Бо дээрге малдың хүр-мендизиниң бир херечизи-дир. Хой-даа, хураган-даа кажаазының иштинде кургаг, чыдыг болду. Бүс үнер, агаар салгынналдырар черлерни таарыштыр кылгылап каан. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткеннип алганы ыя оон-на илден.

— Бо чылын 100 хойдан-на 85 хураган алырын бодап турар бис. Амдыызында байдалывыс багай эвес, ынчангаш ону күүседдиптер боор бис. Чамдык черлерде хар улуг, кыш берге-даа болза, мында ындыг эвес, соок база дыызывады. Бо хире эки үени ажыглап, мал бажын менди албас болза, черле аткала багай ыйнаан—деп, Кадр-оол чугаалап олурду.

Бо коданда мал чемниң аймаа четчир. Хоюнуң деңгели ам-даа шыырак. Ындыг болгаш ындыг ыйнаан, хураганнары база күш-деңгилделиг. Ол дээрге, орулга алырының бир магадылалы-дыр.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

СӨГЛЕДИП ШАГ БОЛУР

Кызыл районуң «Х Улуг хурал» совхозунга чоокта чаа чордум. Малчыннарның хандырылгазында эскергеним четпес үүлдерни бижип көрейн.

Оор-сук көвүдээн бо берге шагда оларда боо-моогу чок. Чамдык кыштагларда, чайлагларда электри чырыын киирбээн. Ылаңгыя кышкы үеде чырык чокта — малчын кижиге дыка берге болгай.

Олар чайгы үеде база бергедеп турар. Чүге дээрге тайгаларда чамдык чайлагларда суг чок. Чижээ, Тойлук тайгазын ап көрээл. Ында кара суглар эвээш. Малчыннар суг сөөртүр машина манап, улустан сөгледип шаг-ла болур. А ол сугну үүгле мал-маган ижер эвес, а малчыннарның ал-боттары, ажы-төлү база хереглээй. Чамдыкта суг сөөртүр машина келдирге-даа, ол эккелген суу курттуг болгулаар. Ол дээрге чолаачыларның чалгаазы ышкажыл. Арыг, соок суглар турда-ла, кадып, үрелип чыдар черлерни суун сордуруп алгаш, ону малчыннарга буу-хаа чедирип берип, кеш, дедир дүргеп-не бурт дээр-дир.

Бо чайын малчыннарга ак сеткилдиг бараан болурун чолаачыларга күүседдир мен. А совхозтуң удуртукчулары, көдээ Совет даргазы тайгаже үне берген малчыннарын дораан уттуп албайн, оларның хандырылгазын экижидериниче доктаамал кичээнгей салыр херек. Ол дээрге силерниң дорт хүүсетпейн чыткаш, олардан хөй сүт даа, дүк-даа, эштдаа негээн хөрээ чүү боор.

Сергей МӨНГЕ-НАЗЫН.
Ак-Довурак хоорай.

КАТТЫШКАН ЭКИПАЖТЫҢ УЖУДУП ҮНГЕНИ

РосИТА-СЧТА-ның дыннадыы.

1992 чылдың март 17-де Москваны-биле 13 шак 54 минутада Байконур космодромдан «Союз ТМ-14» космос кораблин ужудуп үндүрген.

Корабльди каттышкан экипаж башкарып чоруур: командири Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Викторенко, бортинженери Александр Калери, шинчилекчи космонавт Герман Федеративтиг Республиканың хамаатызы Клаус-Дитрих Фладе.

Ужудуушкуннуң программазында «Союз ТМ-14» корабльди башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурулгазы, онгу кол экспедициянын космонавтылары Александр Волков болгаш Сергей Крикалев оларбиле кады аваа эртем шинчилелдиин болгаш шенелдерни эрттирери көрдүнген.

«Союз ТМ-14» корабльдиң борт системалары чогумчалыг ажылдап чоруур. Александр Викторенко, Александр Калери база Клаус-Дитрих Флатенин кадыкшыл байдалы эки.

Космос аппараттарының тутчулгазы бөгүнде кылдыр көрдүнген.

• • •

Корабльдин командири Александр Викторенко 44 харлыг, космосче оон мурнунда ийи катап ужуткан. 1987 чылда Сириянын төдээлекчизи киирилгелиг ужуулуушкунга, 1989-1990 чылларда барык чартык чыл уламчылаан ужудуушкунга кайызынга-даа база командир боп чораан.

Совгу Казахстан чурттуг болгаш ужудуп уневинин мурнунда парлалга конференциязынга космосче төөрэн казах черинден ужудуп үнүп турарымга аас-кежиктиг мен деп айыткан. Оон-биле чергелештир ол бо ужудуушкуннуң программазы кайы-бир тус республиканың эвес, а Демнежилгениң бүгү күрүнелериниң эртем болгаш улус ажыл-агый эрге-ажыктарынга дүгүп турар деп демиглээн.

35 харлыг бортинженер Александр Калериге бо ужудуушкуну бир дугаргызы. Ынчалзажок ол моон мурнундагы ужудуушкунга Сергей Крикалевтин солук-чузу боп турган. Ам ол «Мир» станцилга Сергей Крикалевтиң орнунга артып калыр. Бортинженерлевниң хөй кезии дет, ол «Энергия» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылдакчызы.

Шинчилекчи космонавт герман шериг-агаар күштериниң майору Клаус-Дитрих Фладе — профессионал ужудукчу, 39 харлыг. Ужудуушкун үезинде ол кижиниң мага-бодунун деңзи чок байдалга кандыг болурун өөренип көөр медицина-биология шинчилелдериниң комплекзин боттандырып чорулар. Бодунун чуртунун космонавтыларының америк «Шаттл» корабльдерге эртем программазын уламчылааны ол болур.

Бо ужудуушкун герман талага 40 миллион марка ортек-үнелиг болган: оон чартым ужуулуушкун дээш телевиге. Звездный хоорай-ыгашка немец космонавтыларны белеткээриге, артыкан кезээ — Германиялга белеткелге болгаш эртем программазын ажылдап кыдырынга барган.

МӨСКВА ЧООГУНГА БОЛГАН ШУУЛГАН

ВОРОНОВО (Москва область). Март 17. РосИТА-СЧТА). Эрткен чылын сандарап дүшкен ССРЭ-ниң улус депутаттары болуп турган бөлүк кижилер эгезинде «ССРЭ-ниң улус депутаттарының алдыгы съездизин» чыылдырар бодаан. Бо удаада ол шуулган Кремльдиң Съездилер ордузунга эвес, а Москва чоогунда совхозтуң Культура ордузунга болган.

ССРЭ-ниң улус депутаттары болуп турган 1400 кижиден бо шуулганга 217 кижи келген, аваа 150 хире кижи чалаттырган. Аалчыларны бичин уруг «Съезд келди!» деп кыйгы-биле угаан, орус улустуң патриотуг ырларының аңгалары дыңналып турган.

Съезд бүдүн чартык шак дургузунда кежээ орай-даа чырыы-биле болуп эрткен. Культура базыңының администрациязы сайгылаан чыырыын шуулган киржикчилеринге бербээн. Ынчалзажок алаан каш мелелелдерни болгаш шиитпирлерни съезд хүлээп алган. Чижээ, Анатолий Лукьяновту, «Матрос киржимиде» өске-даа тут-турганнарны эрткен чылын тузун хоругдаарынга чеп-чаарелги бээр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын күш чок болдурарын, Михаил Горбачевтуң ССРЭ Президентизиниң албан-хүлээлгезинден үнгениин, уржуктары дээш харыысалганы аваа онаарын съезд шиитпирлээн.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинин доктаамал ажылдаар президиумун тургускан. Рой Медведев, Виктор Алексиис, Альберт Макашов, Леонид Сухов болгаш өскелер-даа оон составынга кирген.

Россия Федерациязының Дээди Совети болгаш Москваның хоорай чагыргазы съездиниң Москвага чыглырын хораан болганда, ол шуулган өске черге болуп эрткен. Ындыг съездиниң чыылдырарының база эрттиреринин эрге-хоойлу талазы-биле үндезини чок деп, Россия Федерациязының Чингине прокуроры Валентин Степанков баш бурунгаар сагындырып мелеглээн турган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

I БӨЛҮК

Ниити чүүлдер

I эге. Кол чүүлдер.

1 чүүл. Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазының сорулгалары.

Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазының сорулгалары болза, черлерни чөптүг ажыглаарын болгаш камгалаарын хандырар сорулга-биле чер хамаарылгаларын таарыштырары, черге ажыл-агый чорудулгазының ангы-аңгы хевирлериниң деп эргелиг хөгжүлдезинге, хөрзүнүң үнүшдужуткурун катап тургузарынга, бойдус хүрээлелин камгалап арттырарынга болгаш экижидеринге байдалдарны тургузары, хамаатыларның, будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черге эргезин камгалаары болур.

2 чүүл. ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазы.

Тыва Республикага чер хамаарылгалары бо Кодекс-биле, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулгалары-биле, боттарының харылаар айтырыгларының талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң үндүрген актылары, а ол ышкаш Тыва Республиканың эки тура-биле дамчыдын берген айтырыглар талазы-биле ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле таарыштынар.

Даг, арга-арыг болгаш суг хамаарылгалары, үнүш болгаш дириг амытаннар делегейин ажыглаарының, культурлуг ландшафтыларны, атмосфера агаарын ажыглаарының болгаш камгалаарының хамаарылгаларын РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгалары-биле, а РСФСР болгаш Тыва Республиканың ССР Эвилелиниң чорударын эки тура-биле дамчыдын бергени айтырыгларының талазы-биле — ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

3 чүүл. Черге өнчүүнүң хевирлери.

Тыва Республиканың черге өнчүүнүң хей янзы хевирлери болгаш күрүне, колхоз-кооператив, коллективтиг улуглуг хевирлериниң деп эргелиг бадыткалдыг, ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлериниң — колхоз, совхоз, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар, оларның кооперативтери болгаш ассоциацияларының хөгжүлдези деткиттинер.

Тыва Республиканың Конституциязын ёзугаар чер хөй националдыг чонның чардынмас байлаа болур.

Тыва Республиканың черге күрүне өнчүзүн болгаш коллективтиг өнчүзүн (кады ажыглаар азы улуглуг) доктаадын тургузар.

Чер өнчүзүнүң ээлери болза: РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың өмүнээзиндеи күрүне, колхозтар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа кооперативтиг бүдүрулгелериниң болгаш акционер нитилелдериниң коллективтери, оон иштинде совхозтарның болгаш күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрулгелериниң базазының тургустунганнарының коллективтери.

4 чүүл. Тыва Республиканың черлериниң составы.

Кол сорулгалыг ажыглалыкта дүүштүр Тыва Республиканың бүгү черлериң дараазында составтыг кылдыр чарар:

1) көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлер;

2) чурттакчылыг пунктуларның черлери (хоорайларның, суурларның база көдээ чурттакчылыг черлериниң);

3) үлетпүүнүң, транспорттуң, харылааның, радио дамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа ажыглалдыг черлери;

4) бойдус камгалалдыг, бойдус-заповедниктиг, дыштанылга-денгилделиг, эмнелге-кадыкшылдыглыг болгаш төөгү-культура ажыглалдыг черлер;

5) арга-арыг фондузунуң черлери;

6) суг фондузунуң черлери;

7) курлавыр черлер.

5 чүүл. Черлерни категорияларга хамаарыштырары болгаш оларны бир категориядан өскезинче шилчилдери.

Черлерни бо Кодекстиң 4 чүүлүнде айыттынган категорияларга хамаарыштырарда болгаш бир категориядан өскезинче шилчилдерде, черлериниң сорулгалыг ажыглалы өскерилгеин-биле холбаштыр Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнген, оларның харылап турар эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле чер-чер Советтериниң хавырыг азы берин турары таварылгаларда кылыр.

6 чүүл. Черге күрүне өнчүзү.

Черге күрүне өнчүзү РСФСР-ниң федералдыг болгаш Тыва Республиканың өнчүзү байдалга илеп ээр, аная колхозтарга, өске-даа көдээ ажыл-агыйның кооперативтиг коллективтеринге, акционер нитилелдерге дамчыдын бергеи черлер хамаарышпас.

Күрүнениң өнчүзүнде турар черлерни Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрдүнгеи таварылгалардан ангыда, оларны эрге-хүлээлгелеринде көрдүнгенин ёзугаар улус депутаттарының Советтери бүгү назынында өөлээр кылдыр азы өнчү кылдыр дамчыдын берип болур.

7 чүүл. Чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдып ээлээри болгаш арендага бээри.

Тыва Республиканың хамаатылары бо Кодекс ёзугаар боттарының шилип алганы-биле бүгү назынында салгал дамчыдар кылдыр азы арендага чер участоктарын дараазында сорулгаларга ап болур:

арат азы тараачын ажыл-агыйын чорударынга;

хоорайларга, суурларга, көдээниң чурттакчылыг черлеринге хууда чурттарга тудуунга болгаш хууда дузалал ажыл-агыйынга;

сад ажылынга;

огород ажылынга;

мал ажылынга;

көдээ ажыл-агый-биле холбашкан өске-даа сорулгаларга.

Тыва Республиканың хамаатыларына чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдар кылдыр ээлээр азы арендага бээри:

хууда азы коллективтиг дача тудуунга;

коллективтиг болгаш хууда гаражтар тудуунга;

тывынгыр ажыл-агыйжы чорудулгага болгаш хоойлу-биле хоруваан өске-даа сорулгаларга.

Хамаатыларга чер участоктарын бээрин улус депутаттарының чер-чер Советтери халас боттандырар.

Даштыкы хамаатыларга чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдар кылдыр бербес.

8 чүүл. Чер участоктарын коллективтиг кады өнчү болдурары.

Чер участоктары хамаатыларга оларның кижи бүрүзүнге тодаргай чер үлүү тодарттынмаан коллективтиг кады өнчү эргезинге бердинген турун болур.

Хамаатыларның коллективтиг кады өнчүзүнге колхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа кооперативтиг бүдүрулгелериниң, акционер нитилелдеринин, оон иштинде күрүнениң көдээ ажыл-агый бүдүрулгелериниң базазының тургустунганнарының черлерин, сад ажылының эштежилгелериниң ниити ажыглалдыг черлерин ол бүдүрулгелериниң, кооперативтериниң болгаш эштежилгелериниң шиитпири-биле дамчыдын берип болур.

Тодаргай чер үлүүн доктаадыры болгаш ону хамаатыга тускайлап бээрин ол көдээ ажыл-агый бүдүрулгезинден арат болгаш тараачын ажыл-агыйны тургузары-биле үүнүп турда азы көдээ ажыл-агый бүдүрулгезин дүжүүрүп турар таварылгада боттандырар.

9 чүүл. Чер участоктарын хуусаа чок (доктаамал) ажыглаары.

Чер участоктарын хуусаа чок (доктаамал) ажыглалга колхозтарга, көдээ ажыл-агый кооперативтеринге, акционер нитилелдерге (бир эвес оларда черге хуу өнчүү киирбээн болза), совхозтарга, күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрулгелериниге, а ол ышкаш оларның өнчү хевира болгаш ажыл-агый чорудулгазының адырындан хамаанчокка бүдүрулгелерге, албан черлериге болгаш организацияларга, оон иштинде эвилел республикаларның юридиктиг эргелиг албан черлериниге болгаш кады ажылдаар бүдүрулгелерге бээр.

10 чүүл. Чер участоктарын арендалаары.

Чер участоктарын Тыва Республиканың, РСФСР-ниң болгаш өске-даа эвилелдешкен республикаларының хамаатыларына, даштыкы хамаатыларга, хамааты хамаарылгазы чок кижилерге, бо Кодекстиң 9 чүүлүнде айыткан юридиктиг эргелиг албан черлериниге, совет болгаш даштыкы юридиктиг эргелиг албан черлериниң киржилгези-биле делегей каттыжышкынарына болгаш организацияларына, делегей организацияларына, даштыкы күрүнелерге, юридиктиг эргелиг даштыкы албан черлериниге, а ол ышкаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан ангыда, дериниге чедир арендага бээри болдунуп болур.

Колхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа кооперативтиг бүдүрулгелериниң болгаш акционерлиг нитилелдериниң коллективтериниң өнчүүнде түр ажыглаттынмайн чыдар көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни көдээ ажыл-агый ажыглалынга беш чылдан хөй эвес хуусаада арендага берип болур.

Аренда төлевириниң хемчээлин керээ-биле доктаадыр, а эң улуг хемчээли арендага берип турар чер үчвстогунуң чер үндүрүүнүң түңнүден ашпас ужурлуг.

Арендага алыкчының аренда хуусаазы төңгүже мөчээн таварылгада чер участоктарын арендалаар эрге бо Кодекстиң 54 база 55 чүүлдериниге дүүштүр мөчээн кижиниң салгакчыларының бирээзинче шилчиир.

Чер участоктарын арендалаарының кол-кол негелделерин бо чүүл-биле, а ол ышкаш бо Кодекстиң 35, 37, 40, 41 чүүлдерин ёзугаар тодарадыр болгаш аренда керээзинге тодаргайлаар, керээни улус депутаттарының чогуур Советтериге бүрүткээр.

11 чүүл. Чер участоктарын түр ажыглаары.

Хамаатыларга, будурулгелерге, албан черлериге болгаш организацияларга чер участоктарын чер ээдери, чер ажыглакчылары болгаш арендага алыкчылар боттарының черлериниң чер участоктарын түр ажыглаарынга эргениң керээзи-биле түр ажыглалга дамчыдың бээр керээни улус депутаттарының чогуур Советтеринге бүрүткээр.

Черни түр ажыглаарының эң улуг хуусаазын бо Кодекстиң бо чүүлүнүң үшкү кезээ-биле, 79 база 80 чүүлдериниге көрдүнген таварылгадан ангыда, үш чылдан ашпас кылдыр доктаадыр.

Соңгу чүктүң иви ажылынга болгаш одарлыг мал ажылынга чер участоктарын 25 чыл чедир түр хуусаада ажыглаар кылдыр берип болур.

Черни түр үеде ажыглаан дээш төлевир улус депутаттарының түс чер Советиниге кирер. Чер ээлериниге, чер ажыглакчыларынга база арендаторларга түр үеде ажыглаар кылдыр берген чер участоктары дээш төлевирден олар хосталтырар.

Улус депутаттарының түс чер Советиниң шиитпирин ёзугаар чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының чер участоктарын олар-биле дугурушкаш, күрүне база хөй-ниити хереглелинге түр када ажыглаар кылдыр бо Кодекстиң 24 чүүлүнде айыткан чурумну ёзугаар берген турун болур. Айыттынган шиитпирин үндезин кылгаш, соңуургалдыг талалар аразында керээ чарар, ону улус депутаттарының чогуур Совети бүрүткээр.

II эге. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва Республиканың, РСФСР-ниң база ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгелери.

12 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва Республиканың эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва Республика дараазында чүүлдерни кылыр:

1) Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазын ажыглап кылыры база сайыртайжыдары;

2) оналап камгалап турар бойдус девискээрлериниң өлүүн каш районнарының составында кирип турар онзалап камгалап турар бойдус девискээрлериниң кызыгаарларын доктаадыры база тураскаалдар девискээрлериниң, төөгү-культура заповедниктериниң, музей-заповедниктериниң девискээрлериниң, эмнелге-кадыкшылдыг хереглелиниң база республика (РСФСР) ужур-дузалыг деталаа-биле чамдык эргелериниң улус депутаттарының район (хоорайларда) Советтериниге дамчыдын болур.

13 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле РСФСР-ниң, ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле РСФСР, ССР Эвилели оларга Тыва Республиканың эки тура-биле дамчытканы айтырыгларны шиитпирлээр.

III эге. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

14 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының көдээ, суур Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының көдээ, суур Советтери дараазында чүүлдерни кылыр:

1) бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдып ээлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) ажыглаар кылдыр бээри база оларны дамчыдын бээри;

2) черни ээлээриниң, черни ажыглаарының эргезин, чер участоктарын түр када ажыглаар кылдыр бээриниң база оларны арендалаарының дугайында керээлерни бүрүткээри;

3) чер кадастрын чорударын организастаары;

4) оларның эргезинде турун турар черлерни ажыглаарын планнаары;

5) хоорайларның болгаш өске-даа чурттакчылыг черлериниң кол планнарын, оларны планнаарының база оларга тудуг чорударының төлевилелдерин, оларның чер ажыл-агый талазы-биле башкарнырының планнарын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын организастаары;

6) бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын күрүне хереглелдериниге киир хураары;

7) чер дээш төлевирин тыртары;

8) улус депутаттарының көдээ болгаш суур Советтериниң эргезинче дамчыдын турар черлериниң девискээриниң кызыгаарларын олар-биле дугуржуп тургаш доктаадыры;

9) черни ажыглап база камгалап турарынга күрүне контролю;

10) чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының база арендаторларның эргелерин камгалаары;

11) чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээри.

15 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының хоорай Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының хоорай Советтериниң дараазында чүүлдерни кылыр:

1) хоорайның бадылаттынган кол планын база планнаашкынының болгаш тудуг чорударының төлевилелин барымдаалап, бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдын ээлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) ажыглаар кылдыр бээри база оларны арендага дамчыдары;

2) черни ээлээриниң, черни ажыглаарының эргези, чер участоктарын түр када ажыглаар кылдыр бээриниң база оларны арендалаарының дугайында керээлерни бүрүткээри;

3) чер кадастрын чорударын организастаары;

4) оларның эргезинде турун турар черлерни ажыглаарын планнаары;

5) хоорайларның кол планнарын, оларны планнаарының база оларга тудуг чорударының төлевилелдерин, хоорайларның чер ажыл-агый талазы-биле башкарнырының планнарын ажылдап кылыры база боттандырары;

6) бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын күрүне хереглелдериниге киир хураары;

7) улус депутаттарының үстүнде турар Советтери-биле черлерни хураарының база бээриниң айтырыгларын чөпшээрелин дугуржуру;

8) чер дээш төлевирни тыртары;

9) черлерни ажыглап база камгалап турарына күрүне контролю;

10) чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының база арендаторларның эргелерин камгалаары;

11) чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээри.

15 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының хоорай Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының хоорай Советтериниң дараазында чүүлдерни кылыр:

1) хоорайның бадылаттынган кол планын база планнаашкынының болгаш тудуг чорударының төлевилелин барымдаалап, бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдын ээлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) ажыглаар кылдыр бээри база оларны дамчыдын бээри;

2) черни ээлээриниң, черни ажыглаарының эргези, чер участоктарын түр када ажыглаар кылдыр бээриниң база оларны арендалаарының дугайында керээлерни бүрүткээри;

3) чер кадастрын чорударын организастаары;

4) оларның эргезинде турун турар черлерни ажыглаарын планнаары;

5) хоорайларның болгаш өске-даа чурттакчылыг черлериниң кол планнарын, оларны планнаарының база оларга тудуг чорударының төлевилелдерин, оларның чер ажыл-агый талазы-биле башкарнырының планнарын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын организастаары;

6) бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын күрүне хереглелдериниге киир хураары;

7) улус депутаттарының үстүнде турар Советтери-биле черлерни хураарының база бээриниң айтырыгларын чөпшээрелин дугуржуру;

8) чер дээш төлевирни тыртары;

9) черлерни ажыглап база камгалап турарына күрүне контролю;

10) чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының база арендаторларның эргелерин камгалаары;

11) чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээри.

17 чүүл. Улус депутаттарының Советтериниң чанында чер талазы-биле депутаттар комиссиялары. Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди.

Чер харылзаалары-биле база чер реформазын чорударын-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып шиитпирлээри-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери чер талазы-биле депутаттар комиссияларын тургузар, олар чер реформазының база чер курлавырларының талазы-биле чер-чер органнары-биле, өске-даа органнар-биле сырый харылзаалыг ажылдаар.

Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди болгаш оон чер-черде органнары улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле кады чер реформазын херек кырында боттандырарын хандырар.

Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди болгаш оон чер-черде органнары ажылын Чер реформазының талазы-биле РСФСР-ниң күрүне комитединиң база улус депутаттарының Советтериниң удурулгазы-биле чорудар. Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди болунуң ажылчорудулгазын Тыва Республиканың Министрлер Төөгүлелиниң бадылааны Дүрүм ёзугаар боттандырар.

IV эге. Чер участоктарын хураары, оларны өнчү кылдыр болгаш арендага бээри база дамчыдары

18 чүүл. Чер участоктарын хураар болгаш оларны эрелеп, ажыгладып, а ол ышкаш арендага дамчыдын бээр эргелиг органнар.

Чер участоктарын хамаатыларга, будурулгелерге, албан черлериге болгаш организацияларга бээр сорулга-биле оларны хураарын улус депутаттарының чогуур Советтериниң шиитпирин ёзугаар кылыр:

1. Улус депутаттарының көдээ, суур Советтери чурттакчылыг көдээ черлериниң, суурларының девискээрлериниң иштиндеи, а ол ышкаш оларның эргезинге берген өске-даа черлерден чер участоктарын хураар болгаш бүгү назынында салгал дамчыдын ээлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бээр, арендага дамчыдар, бо Кодекстиң 51 болгаш 52 чүүлдериниге көрдүнген таварылгалар маная хамаарышпас.

2. Улус депутаттарының хоорай Советтери бо Кодекстиң 34 чүүлүн ёзугаар хоорай девискээриниң иштиндеи, а ол ышкаш улус депутаттарының район Советтериниң шиитпирибиле оларның эргезинче дамчыткан өске-даа черлерден чер участоктарын хураар болгаш бүгү назынында салгал дамчыдын ээлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бээр, арендага дамчыдар, маная бо чүүлүн 1 пунктузу хамаарышпас.

3. Улус депутаттарының район (административтиг чагырганының районнуң девискээриниге бүгү Советтери бо Кодекстиң 4 чүүлүн ёзугаар административтиг районнуң девискээриниге бүгү черлерден чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыдын ээлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бээр, арендага дамчыдар, маная бо чүүлүнүн 1 болгаш 2 пунктуларында таварылгалар хамаарышпас.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери черлерни хураар, бээр болгаш дамчыдар бүрүн эргелерни оларның күүсекки болгаш шиитпирлекчи органнарынга азы президиумнарга дамчыдын болур.

19 чүүл. Көдээ ажыл-агый черлерни, онза камгалалда турар бойдус болгаш төөгү-культура объектилери ээлээн черлерни хураары.

Көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге кирери-биле кадастр талазы-биле үнеги районнуң ортумак деңнелиндеи бедик көдээ ажыл-агый черлерни хураарын үүгле эң онза таварылгаларда кылып болур, ол дээрге чурттар аразының хүлээлгелерин күүсеири, бедик үнелиг байлактар тывыжы-биле холбашкан, культура болгаш төөгү, катык камгалал өөредилге объектилерин, оруктар, магистральдыг хоолай-дамчыдыкчылар, харылзаа шугумнары, электри дамчыдар шугумнар болгаш өске-даа шөөр дериглер тудары-биле (үк объектилерни өске черге тудар арга чок болганда) холбашкан таварылгалар болур.

20 чүүл. Хоорай чоогунун болгаш ногаан зоналарның черлерни, бирги бөлүктүн арга-арыы туруп турар черлерни хураары.

Хоорай чоогунун болгаш ногаан зоналарның черлерин, бирги бөлүктүн арга-арыы туруп турар черлерни күрүне болгаш хөй-ниити хереглелиниге киир хураарын чүгле бо Кодекстиң 19 чүүлүнде айытыгган эң онза таварылгаларда кылып болур.

21 чүүл. Көдээ ажыл-агый хереглелдеринге черлерни бээри.

Көдээ ажыл-агыйга тааржыр черлерни хамыктын мөөнүнде көдээ ажыл-агый сорулгаларынга бээр.

Көдээ ажыл-агый хереглелдеринге черлерни тааржыр-таарышпазын чер кадастрының көргүзүүлериниң ёзугаар тодарадыр.

22 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге чер участоктарын бээри.

Үлетпүүр будурулгелерин тударынга база өске-даа көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге чер эзин-биле чер ажыглакчызы-биле дугуржуп турган, көдээ ажыл-агый хереглелиниң эвес азы көдээ ажыл-агыйга таарышпас чер участоктарын, азы кадастр талазы-биле үнелел ёзугаар пат шынарлыг көдээ ажыл-агый черлерин бээр. Айыттынган сорулгаларга чер участоктарын арга-арыг фондузунуң черлериниң бээрде, арга-ыяш үнмээн черлерден азы шоодуг үне чок үнүштүг черлерден шилип бээр.

Электри дамчыдар шугумнарны, харылзаа шугумнарын, оруктарны, магистральдыг хоолай-дамчыдыкчыларны болгаш өске-даа шөөр дериглерин тударынга оон ээлээн бедик шынарлыг черлерни берген турун болур. Үк объектилер кол вуруузунда бар оруктарны, тарылга ээлчештирилгезинин шөлдериниң кызыгаарын дуургаар эртер.

Ажыктыг казымалдар бар черлерден чер участоктарын бээрде, күрүненің даг харагалзалының органнары-биле дугуржулга-чөпшээреди л г е ёзугаар кылыр.

V эге. Чер участоктарын хураарының база бээриниң чуруму

23 чүүл. Объектини тургузар черин баш бурунгаар дугуржуп чөпшээредириниң чуруму.

Объектилер тудар деп турар будурулгелер, албан черлери, организацияларга бо Кодекстиң 18 чүүлүн ёзугаар чер участоктарын хураар болгаш бээр эргелиг улус депутаттарының түс чер Советиниге дилегин кирер, анаа ону тудар черни баш бурунгаар дугуржуп чөпшээрээриниң дугайын бижир, чер участоктарының чижек хемчээлин тодаргайлап шынаыдар, черни ажыглаарының хуусаазын айтыр.

Улус депутаттарының Совети азы оон даасканы-биле чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле түс чер комитеди чер участогун шуут шөлге барын шилип алырын хандырар. Участокту шилип ап турда албан киржирлер болза: улус депутаттарының көдээ, (суур) Советтери, чер ээлери, чер ажыглакчылары, арендаторлар, күрүненің чогуур албаннарының, чер алырынга соңуургалдыг будурулгелерин, албан черлериниң болгаш организацияларның төлээлекчилери. Маная черлерни ээлеп алганда экология болгаш өске-даа тала-биле үржуктарны, үк девискээрини болгаш оон иштинде байлактарының перспективазын база оларны ажыглаарын барымдаалап көрген турар. Ажылдың түңнелинде объектини, а эргежок чугула таварылгаларда оон санитария (камгалал) зоназын тургузар чер участогун шилээнинин дугайында актыны кылыр. Актыга карта-чурук материалдары, чер участогун хураану-биле холбаштыр чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларның карылгаларының база көдээ ажыл-агый будурушкунунун чидириглериниң саналашкынарын, өске-даа дугуржулга - чөпшээредиглериниң болгаш экспертизаларның материалдарын кожар, оларны Тыва Республиканың хоойлудурумнериниге көрдүгенин ёзугаар үк девискээрни комплекстиг хөгжүдерин барымдаалап кылган турар ужурлуг.

Эвилел болгаш республика хереглелдерин хандырарынга көрдүнген азы регионнар аразының ужур-дузалыг саа үлетпүүр будурулгелерин тудар болгаш ажылдап турар ыдыг будурулгелерин алгыды тудар черлерни баш удур дугуржуп чөпшээредир дугайында дилегни үк будурулгелерин тудар азы алгыдар дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Дээди Совединиң чөпшээрели барда, а Тыва Республиканың хереглелдерин хандырарынга көрдүнген база көдээ ажыл-агый продукциязын салары болгаш болбаазырадыры-биле холбашкан үлетүр будурулгелериниге хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң чөпшээрели барда чугаалажып көөр.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери чурттакчы чонунун эрге-ажыының дээн болгу дег объектилерни тударынга черлерни бээр чадаваының (келир үеде) дугайында чонга дыңнадыр болгаш хамаатыларның санал-оналын чер-черлерге референдумнар, хуралдар, хамаатылар ыыштарын, дорт демократиязының өске-даа хевирлерин дамчыштыр тодарадыр.

Хамаатылар, хөй-ниити организациялары, каттыжышкыннар база девискээрниң хөй-ниити бот-башкарылга органнары чер участоктарын хураар болгаш бээр талазы-биле чурттакчы чонунун эрге-ажыктарынга дээн турар айтырыглары чугаалажып шиитпирлээринге киржир эргелиг.

Объектиниң тудар черин азы оны налбартырын дараазында хуусааларда чорудар кылдыр баш удур дугуржуп алыр;

девискээр аразында үнүрдузалыг болгаш РСФСР-ниң Дээди Соведи-биле дугуржулга негеттинер объектилерге — алды айларга чедир;

көдээ ажыл-агый продукциязын будурери болгаш болбаазырадыры-биле холбашкаан азы Тыва Республиканың, Дээди Соведи-биле дугуржулга негеттинер объектилерге — үш айлар чедир;

түс чер ужур-дузалыг объектилерге — бир ай чедир.

Объектини таарыштыр тургузарының черин баш удур дугуржуп алырының материалдарын улус депутаттарының чогуур Совединиң шиитпири-биле бадылаар, төлевилел-шинчилел ажылдарын чорударынга болгаш чер участогун хураар база бээр дугайында шиитпирин зараазында хүлээп алырынга ук шиитпир үндезин болур.

Объектини таарыштыр тургузар черни баш удур дугуржур дугайында улус депутаттарының түс чер Совединиң шиитпириниң хоолгазын ону хүлээп алган үеэзинден эгелээш, чеди хонук хуусаада ук дугуржулгага сонуургалдыг будурулгеге, албан черинге, организацияга киирер.

Чер ээзи, чер ажыглакчызы, арендатор айыттынган шиитпир-биле чөпшээрешпээн таварылгада, он хонук хуусаада ол ону улус депутаттарының үстүү Совединиче, а оон соонда судче хомудал кириир болур, оон шиитпири-биле ол үзе сайгартынар.

Объектини таарыштыр тургузар черни баш бурунгаар дугуржуп алырының дугайында шиитпирин улус болгаш суд шиитпири хүлээп алдыымаан шаанда (маргылдаа тыптып келген таварылгада) төлевилел-шинчилел ажылдарын акшаландырып болбас.

Планнаашкынының болгаш тудуг-суурнуң кол планнарынга база төлевилелдеринге дүүштүр черлерни көдээ ажыл-агый будурулгезинге, арга-ыяш ажыл-агыйынга, хоорайларга, суурларга болгаш көдээде чурттакчылыг черлерге объектилер тударынга, а ол ышкаш черлерни хамаатыларга берипкен (дамчыдыпкан) таварылгаларда, объектини таарыштыр тургузар черни баш удур дугуржуруп болдурбас.

24 чүүл. Чер участоктарын хураар болгаш бээр дугайында дилеглерни көөру.

Төлевилелди бадылапкан болгаш тудуг планынче объектиниң киирипкен соонда будурулге, албан чери, организация баш удур дугуруштуган чер участогун хураар болгаш ону объект тударынга бээр дугайында дилегни бо Кодекстиң 23 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын хураар база тыпсыр эргелиг улус депутаттарының Совединиче киирер. Объектиниң турар черин тодарадырда болгаш участоктун шөлү улгатканда, будурулге, албан чери, организация, чер ээзи, чер ажыглакчызы, арендатор-биле немелде дугуржулганы чорудар.

Чер участоктарын хураар болгаш бээр талазы-биле материалдарны белеткээрин улус депутаттарының чер-чер Советтериниң даалгазы-биле чер реформазының база чер курлавырларының талазы-биле район (хоорай) комитеттери боттандырар. Улус депутаттарының Совети айыттынган материалдарны көөр база чер участогун хураар (садып алыр) болгаш бээр негелделер дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Чер участогу бээр талазы-биле өйталаан дугайында шиитпирни чагыкчы он хонук дургузунда судче хомудал кылдыр киирин болур. Чер участогун хураар (садып алыр) дугайында улус депутаттарының түс чер Совединиң шиитпирин ындыг чурум ёзугаар база хомудаал кылдыр киирип болур. Чер участогуи хавырар дугайында хүлээп алдынган шиитпир-биле чөпшээрешпээн чер ээзи, чер ажыглакчызы, арендатор бо таварылгада хомудакчы болур. Оон күүселдеги улус депутаттарының шиитпирин хомудаар талазы-биле негелдеп куш чок болдурар.

25 чүүл. Чер участоктарын хамаатыларга бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр бээриниң чуруму.

Чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр бээринге сонуургалдыг хамаатылар бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын хавырар болгаш бээр эргелиг улус депутаттарының түс чер Совединиге биллириишкин киирер. Участокту ажыглаарының сорулгазы, даап көрүнген хемчеглери болгаш оон турар черни биллириишкинге айыттынган турар ужурлуг.

Улус депутаттарының Совединиң чер реформазының болгаш чер кулавырларының талазы-биле түс чер комитеди шин неделя хуусаада эргежок чугула материалдарны белеткээр болгаш улус депутаттарының Совединиге оларны бамыладыры-биле шиирер.

Чер участогун бээр дугайында хүлээп алган шиитпирин (азы оон үшта бөлүктүгүн) ону хүлээп алган үеэзинден эгелээш, чеди хонук хуусаада хамаатыга бээр.

26 чүүл. Чер участогун алыр эргени шынзыдып турар документилер.

Чер участогун бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр эдилээр, хуусаа чок (доктаамал) ажыглаар эргени улус депутаттарының чогуур Соведи бээр база бүрүткээр күрүне актызы шынзыдар.

Күрүне актызының хевирин РСФСР-ниң Министрлер Төөгүлели бадылаар.

Чер участоктарын арендалаар болгаш түр ажыглаар эргени керээлер-биле шынзыдар, славный хевирлерин Тыва Республиканың Министрлер Төөгүлели бадылаар.

Түр ажыглаар кылдыр берген, арендага берген чевлер планын керээге көөр.

27 чүүл. Чер участогун ажыглаар эрге.

Ук участоктарның натура талазы-биле (турар черн) кызыгаарларын доктаадын тургускан болгаш ээлээр, ажыглаар, арендалаар эргени шынзыдын турар документилерни берген соонда, чер участоктарын ажыглап эгелээрин чөпшээрээр.

Чер участогунун шыйыны (планын) тывыспышаан, чер участогунун натура талазы-биле (турар черин) кызыгаарларын айыткан таварылгада, аная хамааржыр айыттынган документилерни бээр бетинде көдээ ажыл-агый сорулгаларынга чер участоктарын ажыглап эгелээрин улус депутаттарының түс чер Совети чөпшээреп болур.

28 чүүл. Чер участоктарын хамаатыларга бээриндеи өйталаар дугайында улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирлерин хомудаары.

Чер участоктарын хамаатыларга бээриндеи өйталаар дугайында улус депутаттарының түс чер шиитпирин суд чурумун ёзугаар хомудап болур.

Хереги көрүп турган, чер участогун бээриндеи өйталаанының шыныыны бадыткан турар шиитпирни, азы өйталаан дугайында хүлээп алдынган шиитпирнин чөптүг эвезинин дугайында шиитпирни суд үндүрүп болур эргелиг. Бо таварылгада судтун шиитпири ук участокту алыр эргени болгаш хоойлу ёзугаар тыпсырынга үндезин болур доктааткан чурумну барымдаалап күүседир.

29 чүүл. Ногаа ажылы чорудар, сиген кезип алыр болгаш мал-маган каларар кылдыр боттарының ажылдакчыларынга чер участоктарын будурулгелерини, албан чери, организацияны администрациязынче чогуур билдириишкини киирер.

Айыттынган сорулгаларга чер участоктарын бээрин будурулгени, албан чериниң, организацияның адми-

(Уланчызы 3-ку арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Уланчызы. Эге:н 2-ги арында).

инстрациизының болгаш ооц профэвилел комитединиц кады кылган шиитпиринге үндезилеп чорудар, ук шиитпирни улус депутаттарының чогуур Совединге бүрүткәәр. Чер участогун бәәринден ойталаанда, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге дараазында таварылгаларда бүрүну-биле ады кезик-чамдыктап соксаар:

1) чер участогундан ады ооц кезээнден эки тура-биле ойталаанда, улус депутаттарының Соведи хураап алганда;

2) чер участогунга хамаарыштыр берген хуусаа төнгеннде:

3) бүдүрүлгенни, албан черинин, организацияның, арат болгаш тараачын ажыл-агыйын ажыл-чорудулгазы соксаанда;

4) черни айыттынган сорулгага ажыглаваанда;

5) бо Кодекстиц 80 үүлүнде айыттынган таварылгалардан аңгыда, албан ёзугу-биле улег чер берген черлер-биле холбаштыр күш-ажылчы харылзаалар соксаанда;

6) черниц кадастр талазы-биле үнелелин барымдаалап тургускан, доктааткан нормативинден сөөлгү беш чылда херек кырында үнүш-дүжүткүү 80 хуудан куду деннелдиг көдээ ажыл-агый угланышкыныг черлерге хамааржыр турар чер участогун чап ажыглавайн турда, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның эң үнелиг черлерин эвээш үнелиг черлерже шилчидириниц аргазы-биле көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлериниц составын өскерткенде;

7) хөрзүниц үнүш-дүжүткүрүн кудуладырында, экология байдалын дорайтадырына чедирер аргалар-биле чер участогун ажыглап турда;

8) ийи чыл дургузында чер үндүрүүн доктаамал төлевээнде болгаш дараазында бир чыл дургузында өрезин төлевээнде, а ол ышкаш аренда керээзин езугаар доктаатган аренда өртөөн хуусаазында төлевээнде;

9) бойдус халавы болур таварылгалардан, мелиорация тудуунун үезинден аңгыда, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге бир чыл, бо Кодекстиц 4 үүлүнде айыттынган бүгү-ле черлерге көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгеге ийи чыл дургузында берген чер участогун ажыглаваанда;

10) ук бүдүрүлгелериниц составындан үнген хамаатыларга арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорударынга чер участоктарын көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниц черлериннден аңгылап бергенде;

11) бо Кодекстиц 32 үүлүнге дүүштүр тудугну, бажын-балгат тудуп турда, ажыл-балгатты хуузунда тударынче шилчээнде;

12) күрүне, хөй-ниити болгаш өске-даа хереглелдерге черни хураганда, а ол ышкаш ол сорулга-биле хамаатыларга ону бергенде;

13) чер эзэн ,арендатор мөчээнде.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорудуп, черни бүгү назынында салгал дамчыдар кылдыр эдилээр хамаатыларга, а ол ышкаш чер участогун берген үезинден эгелээш, үш чыл дургузунда сад болгаш огород ажылы чорударынга чер участоктарын ажыглап турар хамаатыларга бо үүлүн бирги кезээнин 6 болгаш 9 пунктулары хамаарышпас. Ону чорударындан эки тура-биле ойталаар болза, арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларга 3 пунктуну ажыглап болур.

Бо үүлүн 4, 7, 8, 9 пунктуларында көрүнген таварылгаларда, бүгү назынында салгал дамчыыр чер эдилээр эргени черни экижидериниге үнген чарыгдалдарның орнун тургуспайн соксадыр.

(5 пунктудан ашыда) бо үүлүнде көрүнген таварылгаларда, ажыглал черлериниц шөлүнден болгаш хевирлериннден хамаарылга чокка, бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр чер эдилээр, ажыглаар, улус депутаттарының чер-чер Советтериннден чер участогун арендалаар эргени соксадыр дугайында шиитпирни бо Кодекстиц 18 үүлүнге дүүштүр чер участоктарын хавырар эргелиг улус депутаттарының Советтери хүлээп алыр.

Түр ажыглаар дугайында керээни күш чок болдурарының аргазы-биле чер участогун түр ажыглаар эрге соксаар. РСФСР-ниц составында республикаларның хоойлужудулгаазында чер алыр айыттынган эргелери соксадырының өскедаа таварылгалары көрүүнген.

35 үүл. Бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр черни эдилээр эргени соксадырының, чер участоктарын хуусаа чок (доктаамал) ажыглаарының болгаш чер участогундан эки тура-биле ойталаанда, чер эзэнин, чер ажыглакчызының, арендаторнуң ажыл-чорудулгазы соксаанда, оларны улус депутаттарының Советтериннден арендалап алырының чуруму.

Бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр черни эдилээр болгаш чер участоктарын ажыглаар эрге база эки тура-биле ойталаанда, улус депутаттарының чер-чер Советтериннден оларны арендалаары чер эзэнин, чер ажыглакчызының, арендаторуң билдиришкини-биле соксаар, а чогуур ажыл-чорудулганы соксадырын — чер участогун берген улус депутаттарының Совединиц шиитпири-биле чорудар.

Айыттынган таварылгаларда чер участоктарынга эрге улус депутаттарының тус чер Совединиц шиитпир хүлээп алганы үезинден эгелээш соксаттынар. Бо таварылгаларда Советтиц бюджединден черлерни экижидеринге үндүрген чарыгдалдарның түүн төлээр, а эргежок чүгүла апарза, черлериц шынар талазы-биле байдалының баксырааны болгаш үрелгени-биле холбашкан каражаларны тыртып алыр.

36 үүл. Күш-ажылчы дугуржулгаларының соксаттынганы-биле холбаштыр албан аайы-биле чер участогун ажыглаар эргени соксадырының чуруму.

Күш-ажылчы дугуржулгаларны соксатканы-биле холбаштыр албан аайы-биле чер участогун ажыглаарының эргезин бүдүрүлгенни, албан черинин, организацияның администрациязының дужаалы-биле соксадыр.

37 үүл. Чер участогун таарымча чок ажыглааныныц, ону айыткан сорулгазындан өскээр ажыглааныныц, а ол ышкаш черни үрээрни болдурар аргалар-биле ажыглааныныц, чер дээш төлевирлериц үргүлчү кирбээнинин түпелинде чер участогун назынының иштинде салгап эзлээр, ажыглаар болгаш арендалаар эргени соксадырының чуруму.

Чер участогун таарымча чок ажыглааныныц, ону айыткан сорулгазындан өскээр ажыглааныныц, а ол ышкаш чер үрээрни болдурар аргалар-биле ажыглааныныц, чер дээш төлевирлериц үргүлчү бербээнинин түпелинде чер участогун назынының иштинде салгап эзлээр, ажыглаар болгаш арендалаар эргени дараазында чурум-биле соксадыр:

айыттынган үрээшкиннерни илереткениниц соонда, күрүне контролюнуң органнары ады районнуң сан-хөө албан черин оларны эдип, узуткаарының үш ай хуусаазын доктаатпышаан, чогуур сагындырыгны кылыр;

үрээшкиннерни айыттынган хуусааның иштинде этпээн болза бурруулгарны бо Кодекстиц 118 үүлүнде доктааткан чурум-биле торгаар болгаш кылдыгран үрээшкиннерни узуткаары-биле бир ай немелде хуусаазны оларга бээр;

торгаал онааганының соонда, айыттынган үрээшкиннерни эдериниц талазы-биле хемчегер албаан болза, адаттынган органнар чер участогун берген улус депутаттарының Совединиге, ады чер участогун арендага ады тур уеде ажыглаары-биле дамчыдып берген чер ажыглакчызынга ады чер эзлекчизинге чер участогун эдилээр эргени соксадырының эргежок чүгүлазының дугайында ады-ны болгаш шиитпирни дамчыдып бээр.

Чер участогунга хамаарыштыр айыттынган эргелерни соксадырының дугайында улус депутаттарының тус чер Совединиц шиитпириниге судка хомудаан туруп болур, ничаарга чер эзлекчизиниц, чер ажыглакчызының шиитпирни бо Кодекстиц 109—116 үүлдериниде көрдүнген чурум өзугаар көрүп болур.

Шиитпирлерге хомудал оларны күүседирин ара соксадыр.

VII эге. Чер участоктарын шинчилел ажылдарынга ажыглаары

38 үүл. Бүдүрүлгелериниц, албан черлериниц болгаш организациялардың шинчилел ажылдарын чорударынга эргелери.

Геодезияның, геология-чуруқ, шинчилел, кадастр, чер хемчээр болгаш өскедаа шинчилелдерни болгаш тывыш ажылдарын кылыр бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар оларның ажыглаар дээн сорулгалары хамаанчокка, бүгү-ле черлерге ол шинчилел ажылдарыц чорударының дугайында шиитпирге болгаш чер эзлекчизи, чер ажыглакчызы болгаш арендатор-биле чарганы, улус депутаттарының чогуур Совединиге бүрүткеткен керээге үндезилээш, кылып чорудар. Шинчилел ажылдарын кылырынга чер участоктарын дедир албас.

Айыттынган ажылдарны кылып чорударының дугайында шиитпирлерни улус депутаттарының тус чер Соведи бо Кодекстиц 18-ки үүлү-биле доктааттынган оларның харылаар айтырының өзугаар бир чылдан ажыг эвес хуусаага бээр. Чер участоктарын ажыглааны дээш төлевирлериц хуусааларын болгаш хемчээлдерин, черлерни айыттынган сорулгазынга ажыглаарынга таарыжыр байдалга киреринин болгаш карылгаларны катап эгидериниц талазы-биле хүлээлгелерни улус депутаттарының чер-чер Советтериниц чер эзлекчилериниц, чер ажыглакчыларының, арендаторларның чөпшээрежиишкини-биле хүлээп алганы шиитпири-биле тодарадыр.

39 үүл. Шинчилел ажылдарын кылып турар бүдүрүлгелериниц, албан черлериниц болгаш организацияларның хүлээлгелери.

Шинчилел ажылдарын боттандырып чорудуп турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чер участоктарын ажыглаар дорт сорулгазынга таарыжыр байдалдыг кылдыр боттарының күжү-биле кылыр, оларны чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттериниц контролюнун адаа-биле чер эзлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга акт өзугаар дужаар.

Чер участоктарын ажыглап болур байдалче шинчилел ажылларының чорун турарының үезинде киирер, а ол болдунмас болза, керээде айыттынган хуусаада кылыр.

Шинчилел ажылдарын кылып чорударының технологиязының талазы-биле чер участогун эзлээрин ады оон чамдык кезиин тур тудуглар кылырынга, дерилгелерни, техниканы, чиг от складтарын болгаш өскедаа тудугларны тургузарынга ажыглаары ол черлерни чер эзлекчилериниц, чер ажыглакчыларының, арендаторларның долузу-биле ады чамдык кезиин-даа ажыглаарын кызыгаарлап турар шинчилел ажылдарын кылып турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чогуур чер үндүрүүн ады аренда төлевирин төлээр болгаш чер эзлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга албаан ажыын киириштирбишаан, оларга таварыштырган карылгаларны шуптузун катап эгидер.

Чер үндүрүүнүн ады аренда төлевириниц хемчээлин чер эзлекчилериндеи, чер ажыглакчыларындан болгаш арендаторлардан чер дээш ап турар төлевирлерни өзугаар, чер участогун эзлеп турар керээнге болгаш хуусаазынга дүүштүр доктаадып тургузар.

VIII эге. Чер үндүрүү, черге аренда төлевири.

40 үүл. Чер дээш төлевир.

Черни эзлээри чер участоктарын хуусаа чок (доктаамал) болгаш түр уеде ажыглаары болгаш оларны арендалаары бо Кодекстиц 44-ку үүлүнде айыттынган таварылгалардан аңгыда, төлевирлиг болур.

Чер участогун бүгү назынында ызыгуур салгап эзлээринге бээри, ажыглаары болгаш оларны арендага дамчыдары халас болур. Оон соонда чер дээш төлевири оон кадастрда айыткан үнелелин өзугаар чер участогунуң шөлүнге, шыларынга болгаш кайда турарынга хамаарыштыр толаткан чер үндүрүүнүн ады аренда төлевириниц хевирлери-биле алыр.

41 үүл. Чер дээш үндүрүг онаарының хемчээли болгаш чуруму.

Чер дээш үндүрүг онаарының хемчээлдерни болгаш чурумун, а ол ышкаш аренда төлевирин алырының принциптери РСФСР-ниц болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актылары-биле доктаадыр.

42 үүл. Төлевирлериц бюджетче кирери.

Чер дээш төлевирлер оларның девискээрлериниде турып турар улус депутаттарының кедээ, суур, хоорай, район Советтериниц бюджеттериниче кирер.

Ол төлевирлериц кезик-чамдыызын РСФСР-ниц болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларыбиле доктаатканы чурумну өзугаар Тыва Республиканың бюджединче болгаш Роосия Федерациязының бюджединче кирер төпчүдүп болур.

43 үүл. Чер дээш төлевирлерни ажыглаары.

Чер дээш төлевирлерни үүгле черлерни камгалаарынга, оларның шынарын экижидериниге, ындыг хемчеглерни боттандырып чорутканы дээш чер эзлериниге, чер ажыглакчыларынга болгаш арендаторларга материалдыг идиг бээринге, а ол ышкаш чер тургузуушкунунга болгаш ук девискээриниц социал хогжүдезиниге ажыглаар.

44 үүл. Чер дээш төлевир хавырарының талазы-биле чиигелделер.

Чер дээш төлевирден долузу-биле хостаарлар болза:

1) заповедниктер, национал болгаш дендрология парктары, ботаника садтары;

2) эвээш санныг улустуң болгаш этниктиг болуктериниц чурттап база ажылдап турар черлериниде чаңчылчаан ус-тывыш ажылдарын, а ол ышкаш оларның амыдырап-чурттаан девискээрлериниде ус-тывыш ажылдарын чорудуп турар бүдүрүлгелер, хамаатылар;

3) көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый угланыышкынныг эртем-шинчилел албан черлериниц болгаш өөредилге черлериниц эртем организацияларындан, дүржүлга болгаш өөредилгедүржүлга ажыл-агыйларындан эртем болгаш өөредилге сорулгаларынга, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый культураларының сорттарын шенээринге дорт ажыглап турары чер участоктары дээш;

4) күрүне бюджединиц азы профэвилелдериниц акша-хөрөнгизинин күселиби-биле акшаландырар культураның, өөредилгенин, кадык камгалалының болгаш черлери, спортчу-калыкшылдыга комплекстери, а ол ышкаш бойдусту болгаш төөгүниц база культураның тураскаалларын камгалаар күрүне органнары;

5) кадастрда айытканы-биле алырга, үреттинген азы эвээш продуктулуг черни көдээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар.

Улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтери чамдык хуусаада чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин долу азы кезик-чамдыызын хостаар, төлээриниц хуусаазын сонгаарладыр, чер үндүрүүнүн хемчээлин эвээжедир арга-биле дараазында чиигелделерин доктаадып болур:

инвалидтерге болгаш оларның каттыжыышкынарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының йиржикчилеринге, эвээш хандырылгалыг хамаатыларга;

буянныг ачы-дуза организацияларынга;

арга-ыяшты катап тургузар, ыяш тарып өстүрер болгаш арга-ыяш камгалаар талазы-биле ажылдарны күрүне бюджединиц күселиби-биле чорудуп турар ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгелери.

Бүдүрүлгелерден, албан черлериниен, организациялардан көдээ ажыл-агыйга ажыглап, шингээдип алырының уе-чадазында турар чер участоктары дээш чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин албас. Ындыг черлерни ажыглалга киирип, шингээдириниң үезин улус депутаттарының чер-чер Советтери контролдаар. Чер дээш төлевир алырынга чиигелделерни Тыва Республиканың хоойлужудулгазыбиле тодарадыр.

II БӨЛҮК

Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелери болгаш хүлээлгелери, оларның эргелерин камгалаары болгаш магадылаары

45 үүл. Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелери.

Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелери болза:

1) черге боду тускай ажыл-агыйны чорудар;

2) ажыл-агый хереглелдериниге чер участогунда бар бооп турар ниити-нептереңгей ажыктыг байлактарны, торфту, арга-ыяш шөлдерин, суг хөолбектерин, чер иштикин арыг суун доктаатынган чурум өзугаар ажыглаар;

3) чүртталга черлерин, бүдүрүлгенин, культура-амыдыралдың болгаш өске-даа тудугларны кылыр;

4) көдээ ажыл-агый культураларын тарып база олурткан шөлдерни бодунга өнчү болдурар;

5) чер участоктарын ажыглаарының бойдус камгалаар негелделери-биле дүүштүр тургустунган чурум өзугаар суггарылганың, курганың ажылдарын, культура-техниктиг болгаш өске-даа мелиоративтиг ажылдарны кылыр, хөолбектерни болгаш өске-даа суг шыгжамырларын тургузар;

6) оларның черлерин мелиорастаарының айтырыгларын шиитпирлээринге киржир;

7) чер участогундан эки туразы-биле ойталаанда, хөрзүниң үнүш-дүжүткүрүн белидер дээш үндүрген чарыгдалдарның компенсациязын алыр болгаш бо Кодекстиц 34-ку үүлүнүн 12-ги пунктузунда көрдүнген таварылгаларда албайн барганы ажыын киириштирбишаан, карылгаларны катап эгиттирер.

46 үүл. Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның хүлээлгелери.

Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның хүлээлгелери болза:

1) черни ажыглаар сорулгазынга дүүштүр черни ажыктыг ажыглаар, оон үнүш-дүжүткүрүн бедидер, бүдүрүлгениц бойдусту камгалаар технологиязын ажыглаар, болунуп ажыл-агый чорудулгазының түпелинде, ол девискээрге, экологтуг байдалдың баксыраарын болдурбас;

2) бо Кодекстиц 93 болгаш 94-ку үүлдериниде көрдүнген чурумну өзугаар черлерни камгалаарының талазыбиле хемчеглер комплекизин боттандырып чорудар;

3) чер үндүрүүн ады аренда төлевирин чогуур үезинде төлээр;

4) өске чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин, а ол ышкаш арга-ыяш шөлдерин, суг болгаш бойдустуң өске-даа объектилерин ажыглаарының корум-чурумун үревес;

5) черлериниц байдалының болгаш ажыглалының дугайында хоойлуда доктаадып тургускан медээлерни улус депутаттарының чогуур Совединиге үезинде киирер;

6) чер тургузуушкунунуң, архитектура-хоорай тудуунун, өртке удур, санитар болгаш бойдус камгалалының органнарының удуртулгазы-биле кандыг-даа тудугну кылыр; улус депутаттарының чер-чер Советтериниден черни арендалаанда көрөөде черни канчаар ажыглаар дээнниге дүүштүр чүртталга тудугларын, бүдүрүлге, культура-амыдыралдың болгаш өске-даа тудугларны кылыр.

Аренда берикчизинин саналын өзугаар аренданың керээзин хуусаалан эрте апа соксаткан таварылгала, ол албайн барган ажыын киириштирбишаан, анаа таварыштырган бүгү карылгаларны шуптузун долу хемчээли-биле арендаторга дедир эгидер хүлээлгелиг.

47 үүл. Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин камгалаары.

Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның ажыл-чорудулгазынга күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның болгаш организацияларның талазынан чер хоойлужудулгазын үрээриниден аңгыла, холгаарлаашкының хоруур.

Чер талазы-биле үреттинген эргелерни бо Кодекстиц 108-116 үүлдериниде көрдүнген чер мартылдааларын шиитпирлээриниц чурумун өзугаар катап тыпсыр.

Чер участоктарының өнчү ээлериниц, чер ээлекчилериниц, чер эдилекчилериниц болгаш арендаторларның эргелерин үрээниниден таварышканы карылгаларны долу хемчээли-биле дедир эгидер.

Карылгаларны дедир эгидериниц дугайында мартылдааларны суд азы Дээди арбитраж суду көөр.

Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин өске-даа бойдус ажыглакчыларының эрге-ажыктарын өзугаар, а ол ышкаш бо Кодексте болгаш Тыва Республиканың хоойлузунда көрдүнген таварылгаларда кылыгаарлаан турып болур.

48 үүл. Чер ээлекчилериниц, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелериниц магадылаллары.

Оларның күселин өзугаар улус депутаттарының тус чер Совединиц демей үнелиг чер участогун аңгылап бергениниц, бо Кодекстиц 90 үүлүнде айытканын өзугаар хавырып турар черлериниц орнунга болгаш алдынмаан ажыын киириштирбишаан, бүгү карылгаларны долу хемчээли-биле дугдаары-биле чер участогун хавырып ап турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чаа черге чүрттаганың, бүдүрүлгениц болгаш өске-даа тудугларны кылыр болза, күрүне болгаш хөй-ниитиниц хереглелинге хавырыгаш, аңгылап ап болур.

III. БӨЛҮК

Көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлери

IX эге. Кол үүлдери.

49 үүл. Көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлери.

Көдээ ажыл-агыйның хереглелинге тускайлап берген азы ол сорулга-биле хереглээр кылдыр берген черлерни көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлери деп санаар.

50 үүл. Көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин тускайлап бээри.

Көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин:

1) хамаатыларга — арат болгаш тараачын ажыл-агыйын, хуула дузалал ажыл-агыйын, сад, мал, огород ажылын чорударынга дээш, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорудары-биле харылзаалыг өске-даа сорулгаларга;

2) хамаатыларның кооперативтеринге — сад, мал, огород ажылын чорударынга;

3) колхозтарга, совхозтарга, күрүненин өске-даа көдээ ажыл-агый, кооперативтиг, хөй-ниити бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга, кады ажыллаар көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга;

4) эртем-шинчилел, өөредилге болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый албан черлеринге, көдээ бүдүрүлгетехниктиг училищелерге болгаш ниити билиг школаларынга — шинчилел, өөредилге сорулгаларынга, мурнакчы дүржүлганы пропагандаламынга болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга;

5) көдээ ажыл-агыйнчы өрес бүдүрүлгелерге, толаргайларга, кады ажыллаар бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, ыяжын-чудулге организацияларынга — дузалаан көдээ ажыл-агый чорударынга тускайлап бээр.

Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрген таварылгаларда көдээ ажыл-агый ажыглалының черлерин өске-даа организацияларга болгаш кижилерге көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга-биле тускайлап берип болур.

X эге. Арат болгаш тараачын ажыл-агый чорудуп турар хамаатыларның чери

51 үүл. Арат болгаш тараачын ажыл-агый чорударынга черни тускайлап бээриниц негелделери.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны болунуп болгаш өг-бүлезинин күжү-биле колдады чорудар күселин илереткен хамаатыларга чер участоктарын оларның күзели-биле бүгү назынында ажыглап, салгалынга дамчыдып эдилээр кылдыр азы арендага бээр. Арат болгаш тараачын ажыл-агый чорудары-биле чер участоктары алган база көдээ чүрттакчылыг пунктуда чүртталга бажыныг хамаатыларның бажынының чанында участок оларның өргезинге артып каар.

Бүгү назынында ажыглап, салгал дамчыдып эдилээр чер участоктарында арат болгаш тараачын ажыл-агый чорудуп турар хамаатылар бүдүрүлге сорулгазынга чер участоктарын немей арендалап ап азы түр кала ажыглалга ап болур.

18 хар назы четкен, көдээ ажыл-агыйга дүржүлгалыг болгаш чогуур мергежилиг азы тускай белгелди эткен хамаатылар арат болгаш тараачын ажыл-агый чорудары-биле чер участогун алыр эргелиг. Тус черге чүрттап турар хамаатылар черни алырынга артык эргелиг. Бир эвес херек апаар болза, чер участогу өргезинде турар тус чер Соведи хамаатыларының үнелелгезин конкурс үнезининге чорудар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агый чорударынга чер участогунуң хемчээлин, арат болгаш тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниц санын бо Кодекстиц 31 үүлүнде айыттынганын өзугаар ажыл-агыйның специализациязы болгаш нормаларын көрүп тургаш, ол санынга тодарадыр.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларның чер участоктарын үлежип болбас. Черни аайлап башкарарын арат болгаш тараачын ажыл-агыйның баштынчызы арат болгаш тараачын ажыл-агыйның шуптузу кежигүннериниц чепшээрели-биле чорудар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агый чорударынга чер участоктарын тускайлап бээринин дугайында шиитпирни улус депутаттарының район (районнуң административтиг чагыргазында тываап хоорай) Совети улус депутаттарының көдээ Совединиц киргени-биле хүлээп алыр.

Чер участогун тускайлап бээриниен ойталаан таварылгала хамааты судка хомудаар болур.

52 үүл. Колхоз кежигүннери, совхозтарның болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниц ажылчыннары болуп турар хамаатыларга арат болгаш тараачын ажыл-агый чорудары-биле чер участоктарын ук ажыл-агыйларының черинден улус депутаттарының район (районнуң административтиг чагыргазынга кирип турар хоорай) Совединиц шиитпири-биле бээр. Тускайлап бээр деп турар черни кайыын бээрин чер реформазының болгаш чер курлавырының талазыбиле тус чер комитеттери колхозтар, совхозтар болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери-биле баш бурунгаар дугуржуп алыр.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорударынга дедиг байдалды тургузар сорулга-биле каластр үнеледи ажыл-агыйда черни ортумак кадастр үнелелинге деп черлерни оларга тускайлап бээр. Ол сорулгага бир дугаарында тарылга эзлчештирилгезинден үнген шөлдерни, тарылга эргилезинде чамдык шөлдерни, (аргалыг-ла болза, чамдык чер участоктарының болгаш тарылга илинлектеринин будун-бүрүнүн үревейн) азы өске көдээ ажыл-агый черлерин ажыглаар. Ажыл-агыйда черниц каластр үнелелинден кулу шынарлыг черни тускайлап бергенде, улус депутаттарының район (хоорай) Советтери үндүрүгге дээш өске-даа чиигелделерни тургузар.

53 үүл. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чер курлавырындан база күрүненин аргарыг талазы-биле фондузунун чериниден чер участоктарын тускайлап бээриниц чуруму.

Колхозтарның кежигүннери, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниц ажылчыннары эвес хамаатыларга арат болгаш тараачын ажыл-агыйны организастаары-биле чер участоктарын курлавырда черлерден азы оларны эдилээр эрге бо Кодекстиц 34 үүлүнүн 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9 пунктулары болгаш 35 үүлдүн үшкү кезээн өзугаар күш чок болган тускай чер фондузундан, ол ышкаш ыяш болгаш хараганнарлыг эвес, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажыглап болуп черлерден тускайлап бээр.

(Төнчүзү дараазында солунга үнер).

ШКОЛА: улусчу педагогика

ӨӨРЕДИЛГЕГЕ АЖЫГЛАП ЭГЕЛЕДИВИС

Школавыска хамаарыштыр чүнү чугаалап болуруп? Кызыл-Даг ортумак школазы бойдустуң чайгаар бүткен чурумалдыг, чараш черлериниң бирээзинде турар, Ындыг черде ажылдап, чурттап турарывыска чоргаарланыр бис. Амыдыралдың нарын бо берге үелеринде бистиң коллектив чурттуң база Тыва Республиканың ниити билиг школаларының башкыларыбиле бир дамей, аныяк салгалды өөредир, кижизидер херээн уламчылавышаан. Сөөлгү үеде ажылывыска улуг кичээнгейни уруглар, ооларны чаагай езулал-чаңчылдарга, культурага, эртем-билигге, күш-ажылга кижизидер айтырыгларже угландырып турар бис. Ол дугайын чугаалап тура, ажылывыска ниитизи-биле черле маңаа ниити байдалга даянып, доктааза деп бодап турар мен.

Школада бүгү эртемнер аайы-биле башкылар четчир, 44 башкы, кижизидикчи бактаап турар, оларның үжү — «Улуг башкы», сес кижи — «Улус өөредилгезиниң тергини» деп аттарлыг. Школаның материалдыг базазын быжыглаар, өөредилге-кижизидилге ажылының чаа хевирлерин ажыглаар, тывар талазыбиле элээн ажылдар сөөлгү чылдарда кылып чоруттунган. Өөредилге класстарлыг, спорт залдыг немелде школа тудуу, боодалга тири, теплица, ында ханы кудук ажыглалда кирген, информатика, лингафон кабинеттери долузу-биле дериттинген. Класс-кабинет системалыг өөредилгени ажыглап турар бис. Ынчангаш ында орус дылдың, математиканың, тыва дылдың, төөгүүнүң, эге класс өөредилгезинге көрдүнген негелдеге дүүштүр дериттинген кабинеттер бар.

1991—92 өөредилге чылындан эгелеп, школаның башкылар коллективи аныяк салгалга улусчу педагогиканы — тыва чоннуң уттундуруп бар чылар чаагай чаңчылдарын, езулалдарын, культуразын өөредир, аңаа кижизидер деп харыысалганы болдунга алган үүве. Ынчангаш ол талазы-биле шенелде ажылдарны чорудуп эгелээн. Чоннуң чаагай чаңчылдарын, культуразын, езулалдарын уруглар, ооларга өөредирин бистиң школага бүүрээни таварылга эвес. Чүл дээрге Кызыл-Даг шаг-шаандан тура, ус, уран шеверлериниң чурту бооп алдаржаан болгай. 1990 чылдың ноябрь, декабрь айларда (бир неделя дургузунда) кедээ школаның баазазынга семинар-өөредилгени эрттирген, аңаа Тожунуп, Таңдының, Тес-Хемниң, Кызылдың № 9 школазының, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнарының чамдык школаларының башкылары киришкен.

Бистиң школаның башкылары боттарының мурнуида салганы сорулгазын күүседир, чедип алыр дээш кызымак, дилээшкинниг ажылдап турар дээрзин демглеп каайн. Бо ажылдың программазын тургузар, ажылдап кылыр, аңаа башкы бүрүзүнүң саналын, сүмезин өөренип көөр талазыбиле башкы Х. Б. Тюлюш улуг ажылдарны кылып турар. Сөөлгү үеде улусчу педагогиканың тускайжыткан кабинедин дерип тургузарының планын тургускан. Черле ынчаш, бо айтырыг талазы-биле сонуургалдыг, дилээшкинниг ажылдап турарлар бисте бар. Чижээ, школага арга-дужулга солчуп келгеннерге, ада-иелерге-даа Ч. Х. Артаа, Л. К. Кыргыс, А. Л. Адыгбай, С. И. Монгуш, Ч. С. Салчак, Л. О. Комбуй-оол, Х. Б. Тюлюш, Е. Ч. Күкүгет болгаш оон-даа өскелер солун кичээлдерни, класс шактарын, класстан дашкаар ажылдарны сонуургалып, көргүзүп турар. Ол ышкаш өөредилге кижизидилге ажылдарын чоннуң чаагай чаңчылдары, культуразы-биле сырый холбаштырарына школа музейи (эргелекчизи А. Л. Адыгбай) аажок салдарлыг бооп турар. Ында районнуң, суурнуң, школаның амыдыралынан төөгүлүг материалдар чыгдынган, оон аңгыда ламалар, хамнарга тураскаатканг бүлүңнар база бар. Аңаа келген кижилерге экскурсовод өөренгичилер ол бүгүнүн болгаш өске-даа үүлдер дугайын тайылбырлап турарлар.

1991-92 өөредилге чылының ийиги чартыынан эгелээш, улусчу педагогиканың принциптерин кижизидилге-өөредилгениг ажылдарга калбаа-биле ажыглаарының эртем-методиктиг төөу кылдыр тургустунганы-биле школа коллективинге канчаар-даа аажок бедик харыысалга, идегел онаашкан, ону шупту кончуг эки медерел биле турар бис. Ынчангаш чогаадыкчы ажыл бистерден негеттинип турар. Башкыларның мурнунда салдынган ол сорулгаларны херек кылырга боттандырарын чедип алырынга суурнуң уран шеверлери, ус-дарганнары улуг үлүг-хуузун киириштирип турарлар. Оон-биле кады тыва национал культураның үндезиннерин катап тургузары-биле школаның, интернаттың дерилгелерин кылырынга Көгел Саая, Орлан Ойдуп, Сергей Кочаа, Олег Артаа, даараар, быжар ажылдарга Тана Ойдуп, Майындоо Ооржак, Раиса Тас-оол идепкейлиг киришкеннер. Чүгле ол-даа эвес, школа музейинге экспонаттар, тыва кижиниң эдилелдерин, аът дериг-херексели — эзерни, эр кижиниң эдилелдери — оттук, бижекти Владимир Шөмбүл, хөгжүм херексели — хомусту Чылбак-оол Кежиккей олар тыпчын берип, дузалашканнар. Шак ындыг кижилериң бир эки үүлү — бистерниң кылып чорудуп турарывыс ажылдың утказын ханы билип, деткип, улусчу педагогиканы хөгжүдүп, сайзырангайжыдарынга үлүүн киириштирип турары болур. Ниити херекке олар моон-даа сонгаар аргасүмезин кадып, ол талазыбиле дуржулгазын аныяк-өскенге күзелдин-биле дамчыдар дээрзинге бистер идеген турар бис.

Улусчу педагогиканы — чоннуң чаагай чаңчылдарын, культуразың өске чоннарныы-биле холбап тургаш өөредир, чаңчыктырар улуг херекке чүгле школа чааскаан күш четпес деп чүве биллингир, аңаа биске ада-иелериниң дузазы, деткимчези эргежок чугула. Ынчангаш чонче үнүп ажылдаарының эптиг аргаларын ажыглап турар бис. Айтырыгның чугулазын барымдаалап көргеш, чаңчылдарга, езулалдарга тураскаатканг байырлалдарны, кежээлерни, конкурстарны өөренгичилер, ада-иелер, коллективтер аразынга үелер аайы-биле организастап турары көрдүнген. Ам бистин мурнувуста кол сорулга — бөгүн кылып турар ажыл-херээвистиң алыс-ла үре-түннелиг болурун чедип алыры.

Кызыл-оол АДЫГБАЙ.
Кызыл-Даг ортумак школазының директору.
Бай-Тайга район.

АЖЫКТЫГ ЧУГАА

Чоокта чаа Тыва Республиканың айыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара республиканың «Мемориал» эки тура ниитилелиниң баштаар чериниң кежигүннеринбиле ужуражып, оларның сонуургаан айтырыгларының талазы-биле бодунуң бодалдарын ажыы-биле чугаалаан. Ол болза бо чаа министрниң хөй-ниитиниң төлээлекчилери-биле бирле дугаар ужуражылгазы болган.

«Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы М. Б. Достак-оол ук организацияның ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалааш, 1930-40 чылларда болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессилэзиниң үезинде үндезин чок, актыг черге шиитпирип, шаажылатканнарга тураскаалды Кызыл хоорайга тургузарының талазы-биле ажылдың чоруп турарын тайылбырлаан. Ол бо талазы-биле сөөлгү үеде чамдык боттуг ажылларның кылдынганын дыннаткан.

Тыва Республиканың айыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара ужуражыышкынның кижинчилериниң айтырыгларына харыылаан. 1930-40 чылларда болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессияга таварышкаш, шиитпиргеннериниң дамзызын чыып тургусканың ол онзалап айыткан. Ынчангаш оларның ат-бажын ам-даа солун, сеткүүлге бижип, чарлаарын үргүлчүлээр ужурлуг. Министр ол ышкаш 1938 чылда кеземчениң дээди хемчээ-биле боолаттырып шиитпирген ТАР-ның нам-чазааның удуртукчуларын чажырып, хөмген черлерни дилеп тывар талазы-биле ажылды база уламчылаар апаарын дыннаткан. Айыл чок чорук министерствозунуң болгаш прокуратураның-даа талазында репрессияга таварышкан кижилерге хамаарыштыр ам-даа четвес ажылдап турарын чоокта чаа Тыва Республиканың прокурору-биле чугаага демдеглээнин ол айыткан.

«Мемориал» эки тура ниитилелдиң баштаар чериниң даргазы Монгуш Достак-оол политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң Тывада канчаар күүсеттинип турарының дугайын айтырарга, министр репрессияга таварышканнарга болгаш оларның өг-бүлелеринге хоойлу өзугаар чиигелделерни болгаш хандырылгаларны кылырының талазы-биле чамдык боттуг хемчеглерни алырын ТР-ның Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң дааскаңын, моон соңгаар айтырыгны принципиалдыг тургузуп көөрүн чугаалаан. Республиканың прокуратуразы-биле кады бо ажылды шуудадып апаар.

Репрессияга таварышкаш, шаажылатканнарга тураскаалды Кызылга тургузалыр ужурлуг, Министр ол ышкаш 1938 чылда кеземчениң дээди хемчээ-биле боолаттырып шиитпирген ТАР-ның нам-чазааның удуртукчуларын чажырып, хөмген черлерни дилеп тывар талазы-биле ажылды база уламчылаар апаарын дыннаткан. Айыл чок чорук министерствозунуң болгаш прокуратураның-даа талазында репрессияга таварышкан кижилерге хамаарыштыр ам-даа четвес ажылдап турарын чоокта чаа Тыва Республиканың прокурору-биле чугаага демдеглээнин ол айыткан.

«Мемориал» эки тура ниитилелдиң баштаар чериниң даргазы Монгуш Достак-оол политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң Тывада канчаар күүсеттинип турарының дугайын айтырарга, министр репрессияга таварышканнарга болгаш оларның өг-бүлелеринге хоойлу өзугаар чиигелделерни болгаш хандырылгаларны кылырының талазы-биле чамдык боттуг хемчеглерни алырын ТР-ның Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң дааскаңын, моон соңгаар айтырыгны принципиалдыг тургузуп көөрүн чугаалаан. Республиканың прокуратуразы-биле кады бо ажылды шуудадып апаар.

Репрессияга таварышкаш, шаажылатканнарга тураскаалды Кызылга тургузалыры-биле холбаштыр ында С. К. Токага тураскаалды дүжүрер дугайында чоннан хөй чагаа кээп турарын чугаалааш, «Мемориалдың» даргазы, бо талазы-биле министр канчаар бодап турарын айтырган.

— Сөөлгү хүннерде С. К. Токага хамаарыштыр партия, күрүне архивинден чаа-чаа «чажыт» материалдар тыптып турар — деп, ол харыылаан. — Оларның чамдыктарын «Шын», «Тываның аныяктары» солунларга чыыткан-даа. Ынчаарга мээн хуумда саналым: хөй-ниитиниң саналоналын болгаш политиктиг байдалды өөренип көргеш, С. К. Токаның Кызылда тураскаалын будунү-биле Каа-Хемче, Сарыг-Сепче азы Мергенче көжүргеш, аңаа тургузар болза чогуур. Макаа юридиктиг шиитпир херек. Оон ынай болалым, С. К. Токаның дугайында солун, сеткүүлге бижиирде, оон репрессияларга киржип чорааның база Совет Тыва үезинде республикага ажыктыг ажылдарын деге демглээр болза эки.

1938 чылда болгаш оон соонда үеде-даа кеземченин дээди хемчээ-биле боолаттырып шиитпиргеннериң хөрээн хол үжүү салып, бадылаан кижилер, ылаңгыя Оюн Полат, Хертек Анчимаа болгаш өскелер-даа амгы үеде хоойду өзугаар бурууну хүлээвес бе дээрзиниң дугайында М. Шур-оол айтырган. «Онза судтун» ажылы чоруп турганындан бээр бежен чыл ашканда болза, бо талазы-биле буруулуг кижилерге хамаарыштыр кеземче херээн албан оттурар ужурлуг деп, министр аңаа харыылаан. Ынчаарга тус-тус кижилериң буруулуг, бурыу чогун суд тадаргайлаар апаар болгай.

Ужуражыышкынның киржикчилери өске-даа айтырыгларны салганнар. Чижээ, Тыва Арат Республиканың, а ол ышкаш Совет Тываныңдаа үезинде «контр» херектерни сойгалап, илередириңге өзек рольду ойнап, башкарып турган Рогов, Петров, Загиров, Бурлаченко дээш, өске-даа кижилериниң салым-чолунуң, оларның чүктээр ужурлуг харыысалгазының дугайында айтырыглар салдынган. Оларга база-ла долу харыы алдынган.

Ужуражыышкынга «Мемориал» ниитилеллең М. Б. Достак-оолдан аңгыда, Г. Т. Сайзу, М. А. Шур-оол, М. Б. Кенин-Лопсан база И. Д. Келик-Сеиги олар, ТР-ның Айыл чок чорук министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчылары, оон чонбиле харылзаа бөлүүнүң башкарыкчызы, подполковник В. Түметей олар киришкеннер.

(Бистиң корр.).

КҮҮСКОМГА ЧУГААЛАШКАН

«Хүтте аңнаары хоруглуг черге кара өжегерээн төтчеглекчи чорук кылганының дугайында» айтырыгны улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң хуралынга чугаалажыш көрген. Бо чылдың февраль 29-та Тыва Республиканың аңныыр-тывыш ажыл-агыйының күринспектору Ю. К. Кошкаров Хүтте аңнаары хоруглуг черге кара өжегерээн төтчеглекчи чорук кылган кижилерни туткан. Бойдус камгалаар органнарның болгаш албан чердериниң ажылдакчылары — республиканың Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчызы, милицияның лейтенантызы В. А. Штурмин, Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединиң юрист-консультантызы Э. Д. Ооржак, Хүтте аңнаары хоруглуг черниң егери А. П. Кочетков болгаш оон ачазы П. И. Кочетков, «Туран» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының штатта турар ачызы В. Д. Тетюхин база Бойдус камгалалының күрүне комитединге хамаарыр ГАЗ-66 автомашинаның чолаачызы К. К. Ооржак шак ындыг төтчеглекчи чорукту кылганы элдеп. Төтчеглекчилер февраль 28-тен 29-че дүне автомобиль фаралары чырыдып алгаш, эликтер өлүрүп чоруп турган. Төтчеглекчилер ол дүне 9 эликти өлүрген.

Төтчеглекчилер өлүрүп алган эликтериниң кежин союп турда, Ю. К. Кошкаров чедип келген. Ол үеде 7 эликтиг кежин союп октапкан болган. Күринспектор Ю. Кошкаров төтчеглекчилериниң адынын кырынга протокол тургускаш, эътти болгаш оларның ап чораан бооларын хавырып алган. Севи кеҗээ Совединиң күүском даргазы Е. М. Корнякова, Хүт суурнуң чурттакчылары Анчы Очур-биле Михаил Чымба орта херечи болгеннар.

Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң тургусканы 10 кижи составтыг комиссия март 2-3-те ол черге барып, хыналда кылган. Аңнаары хоруглуг черге кара туразыбиле төтчеглекчи чорук кылганы бүрүн бадыткаттынган. Бо талазы-биле район прокуратуразы кеземче херээн оттурган. Ам истелге чоруп турар.

Хүтте аңнаары хоруглуг черже кады чоруулу — деп, бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Н. М. Лазаренколан күринспектор Ю. Кошкаров дилээрге, бажыңымда кылыр ажылым эндерик деп, чылдак каккаш, Н. Лазаренко ойталап каапкан. Бо чүл? Даандырган ажылынга Н. Лазаренконун зэ-харыысалга чок чоруунуң өзугыр херечизи ол бе? Хүтте аңнаары хоруглуг черге кара өжегерээн төтчеглекчи чорук болганының дугайында медээни райкүүскомга Н. Лазаренко чүгле март 4-те дыннаткан. Бир эвес райкүүском даргазы Н. Лазаренкону албан ужурунда келдиртпээн турган болза, бо төтчеглекчи чорукту Н. Лазаренко чажырыптар турганы база чадавас.

Ол төтчеглекчи чорукту үнген болза, Шагаа эртелеп, январьның сөөлгү декадазында болу бээр. Чүге дээрге эн-не кыска хүннүң соонда, ийи дугааргы чаа Ай үнген хүн — Шагаа хүну, а бир азы ийи дугааргы эвес аан.

Шагаа — ол дээрге тываларның ийи дакпыр улуг, өөрүшкүлүг байырлалы. Ынчан чаа чылды үткүп, эрги чылды үдевишаан, улуг-биче эр, кыс кижи бүрүзүнге база бир хар харлап, назын немээн чугула болуушкунну демдеглеп эрттирер. Шагаа хүнүн тодаргайлаан дараазы-биле оске байырлал хүнерни баш удур санап тодаргайлаары белен апаар. «Улуг ээлчегнин» чажыды ындыг-дыр. Бир-тээ, бирги чажытты ажыткан болганда, «Ушкарганнай аалында» дээни ышкаш «Биче ээлчеге» холбашкан каш сөс.

«Биче ээлчег» — ол дээрге «Улуг ээлчегден» Ай саны өзугаар 12 ай кыска азы Ай санының бир чылы (354 хонук) кыска хуусаалыг үе-дир. Ол үе дургузунда 223 Ай азы календарь саны өзугаар 18 чыл, 10 хонук, 7 шак (а бир эвес февраль 29 хонуктуг болза, 11 хонук 7 шак) эрте бээр. Хонук саны 6585 1/3 будун хонук. Ол үе дургузунда хүн 41 катап, Ай 29 удаа туттурар. Хүн туттуруушкунуң ыяпла Ай чаазында, а ай туттуруушкуну оон теп-тегерик көстүр ортан үеэзинде болур. Ай туттурган үеде шаанда будуулук тывалар оон коргуп, ону «чайладыр» дээш кандыг-кандыг хемчеглер ап турганын хүндүлүг Степан Агбаанович Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» «Айны Чылбыга мангыс сыырыпкан» деп эгеде бижээн. А Хүн туттуруушкунун амдыызында тыва чогаалчылар биживаан.

Хүн туттуруушкунун бижиир хамаанчок, оон эгелээр шаг-үезин, черин, каракка көстүр девискээрни баш удур тодаргайлаары нарын. Ынчаарга теллурийниң дузазыбиле чалгаа чокка санаашла турарга, бистин Тывага эң чоокку үеде эки көстүр Хүн туттуруушкуну каразымаар Инек чыл — 1997 чылдың март айның 9-та, воскресенье хүнүнде болур. Ол туттуруушкунуң эгелээр чери Мөңгүн-Тайга районнуң девискээри болду. Ол хүн Тываның астрономияга ынак аныяктары Мөңгүн-Тайганың бедиктеринче үне бергилээш, хүнүү карацгы шил оттур, хайгаарап, чурукка тыртыраррлар боор.

Мынчап кээрге, сиирамба мергежилдиг тываларның кылып чораан ажылы солун болгаш ажыктыг. Олар байырлалдар болгаш Хүн, Ай туттуруушкунун баш удур шын тодаргайлаарыбиле холбашкан демдеглелдерни боттарының «хопчуу-караларынга» (блокнодунга) хүн бүрүле ак сеткилдиг демдеглеп ап чораан. Оларның демдеглелдериниң бистиң хүннеривисте чүү-даа артпааны деңнии хомуданчыг.

Сандый БАДАА.
Эрзин район.

БИЧИИЗИНДЕННЕ БЕЛЕТКЭЭР

Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга ортумак школазының спорт залына солун маргылдаа бооп эрткен. Чүге дээрге тыва хүрештиң талазыбиле бо маргылдаага эң аныяк, эгелеп чоруур мөгелер — деки аайы-биле 23-тен 60 кг чедир ооллар киришкеннер.

Сүт-Хөл дээрге мөгелер чурту деп сөөлгү үеде чугаалап турары-даа чөптүг. Сүт-Хөлдүң спорт школазының хостуг хүреш салбырының тургустуганындан бээр чаала дөрт чыл чедип турааа, ында ажылдың үре-түннели көстүп кээп турар апарган. Оон бир балыткалы бичии ооллардың бо маргылдаазы болур.

Эң чиик деңзилиг ооллар аразында 23 килограммга бирги черни Монгуш Лёня, 26 кг-га — Витя Монгуш, 29 кг-га — Белек Куулар, 32 кг-га — Чээн-оол Ховалыг олар эзлээш, шаанатканнар. Оон дараазында деңзилерге тус-тузунда Семен Ооржак, Дима Сарыглар, Кайгал-оол Ондар, Арам Ондар, Омак Ооржак, Роман Ондар олар тиилээннер. Ынчаарга 60 кг-га Манас Солун-оол бирги, Мерген Монгуш — ийиги черни эзлээннер.

Келир үениң шыырак дээн спортчуларын — тыва хүрештиң мастерлерин белеткээр соруула ол школаның мурнунда салдынганын ону организастаан кижилер чугаалап турар. Бо удаада школаның башкылары болгаш суурнуң хөй-ниитизи маргылдаа эрттиреринин акша-хөренгизин чыып, шаанал макталларны доктаатканг. Бирги черни алган эгелеп чоруур мөгелерге 50, ийигизинде — 30 рубль шааналдарны тывыскылаан. Оон ынай чараш девиирги, аянныг спортчу хеп дээш база шаанналдарны бергилээн.

Ниитизи-биле шаанал тыпсырынга 1500 ажыг рубльди чарыгдаан. Чүгле Бора-Тайганың эвес, харын Сүт-Хөлүң өске-даа школаларындан республикада шыырак мөгелериниң үнүп турары таварыла эвес. Бо бичии ооллариың маргылдаазынга хостуг хүрешке республика чемпиондары Амыр Монгуш, Мерген Монгуш, Чээн-оол Ховалыг дээш, өскелериндаа киришкени эгелеп чоруур спортчуларга үлегерчиген болган.

Районнуң школа бүрүзүнге мындыг хүреш маргылдаазын дыштанып хүннерде эрттиреринин улуг ужурдузалыын аңаа сонуургаан барганнар чугаалап турганнар.

Б. САРЫГЛАР.
Бора-Тайга суур.
Сүт-Хөл.

ХООЧУН ТЫВА ЧУРУМ ЁЗУГААР

Библиотека, музей, консерватория, школа, медицина болгаш уран түүл училищезиниң хүлээлгелериш хары угда күүседип, тыва культураның одаа болуп турган хүрээлер бистиң Тывага 30 чылларның теңчүзүнде узуткаттынган. Ук хүрээлерге налеидарь чорудуп турган «чурагайжы сиирамбаларның» бедик болгаш ыдыктыг билиглерин чон ортузунга нептередирин хорум каан. а нарын-берге саннарны шын бодаар, чугула байырлалдар болур хүннерни, Ай болгаш Хүн туттурар ойну баш бурунгаар тодаргайлаар талазыбиле хоочун тываларның ханы билиглери Чөөн чүктүн кайы-даа чурттарының астрологтарының билиглериндеп дудавас турган боор-дур.

Чүгле бижимел төөгүзү безин ийи муң чыл чыгыы үзүн төөгүлүг буурул тываларның чүс-чүс чылда эдилеп, ажыглап чорааны Чөөн чүк календарын база чыл санаашкының сөөлгү үеде солуннар, радио болгаш телевидение дамчыштыр катап суртаалдап турар апарганынга кым өөрүвес боор. Чижээ, 1992 чылдың январь 31-деги «Молодежь Тувы» солун («Дүнекинин 3 биле 4 шак аразында Сарбашкын соктап кээр»), а февраль 4-теги «Тываның аныяктары» солун «Оптуг Мечи чылдың авыралының алаа-биле» деп солун материалларны чыыткылады.

Бо ийи солуннун кайызыдаа он сес Шагаазының хүннерин, чылдар бүрүзүнүң адын, өөкүн болгаш бүдүмелин дамзылавышаан, беш амытанныг, беш өөнүг, беш бүдүмелдиг беш Мечи чылдарны онзалап айыткаш, оларның адаан карарты шыйын каан дөмей таблицаларны парлаан. Тываларның шак, ай болгаш чыл санаар 12 дириг амытаныың тос дугааргызын бо удаала үүгле «Мечи» деп адапкаш, «Сарбашкын» деп адын оюп эрткени шала өкпеленчиг болду. Чүге дээрге күзүн тыптып келгеш, кышты кыштады көстүп-көстүп, чазын чиде бээр, чайын шуут көзүлбес биче-биче өөр-бөлүк сылдысты тывалар «Мечи» азы «Соок ээзи» деп, а орустар «Стожары» азы «Плеяды» деп адаар. Чогум «Мечини» черилеп бодаарга, моол ат, чүге дээрге, бистин мурнуу кожаларывыстың дылынга «Сарбашкынны» «Мич» дээр болгай.

Бистин Тываны «Молодежь Тувы» онзалап адап демдеглээр хирезинде тываларның кызылзымаар Тоолай чылы — 1987 чылды «Эр моортай» (Кот), чаа демдеглеп эрткен аксымаар Хой чыл — 1991 чылды «Өшкү» (Коза) деп, а «Тываның аныяктары» 12 дириг амытаныың ниити адын «Зодиак» деп орустааш, оон чиигине адын «Хорлуу» деп адаваан болгаш бүдүн чыл дургузунда дээрге эзлежип көстүр 12 өөр сылдыстың эң сөөлгүзү болур Хаванны — Козерог (Те), дөрт дугааргызы Тоолайны «Телец» (Буга), беш дугааргызы Улуну «Близнецы» (Ийистер) деп хөйтпактаан.

Оон ынай ийи солуннун кайызы-даа кызыл Сарбашкын чыл — 1956 чылдың Шагаазын февраль айның 10-да эрткен, соонда чылын келир көксүмээр Хаван чыл — 1995 чылдың ол-ла февраль айның 1-де болур деп соора бижигилээн, а херек кырында 1956 чылдың Шагаазы февраль айның 10-да, пятницада эвес, 12-де, воскресеньеде эрткен болгаш 1995 чылдың Шагаазы февраль айның 1-де, средада эвес, а январь айның 31-де, вторникте хүнде демдеглеттинер боор-дур. База Сарыг Сарбашкын чыл — 1968 чылдың Шагаазы херек кырында январь айның 30-де, вторникте болуп эрткен турбуже, ону «Молодежь Тувы» бүдүн ай өзалладып, февраль айның 29-та, четвергте эрткен кылдыр соора бижээн. Бир эвес аныяктар солуннарында үнген ийи таблицаның фамилиязы биллинмес авторлары хоочун тываларның «Улуг ээлчег», «Биче ээлчег» деп ийи дүрүмүн шинээдип алган чораан болза, Шагаа хүннериниң частырыглары парлалгага көзүлбейн баар турган ийик. Адаанывыс ийи дүрүм-биле чепсегленген тыва чурагайжы сиирамбалар үүгле Шагаа болгаш өске-даа чугула байырлалдарның болуп хүннерин эвес, харын Ай, Хүн туттура бээр үелерни ыракта-ла баш бурунгаар ылап тодаргайлаар турган. Ол бурунгу шагның билиглерин бистиң школачыларга башкылавайн турары хомуданчыг. Ынчангаш оларның дугайын маңаа допчулаары артык эвес хире.

«Улуг ээлчег» — ол дээрге 6940 хонукка деннежир үе-дир. Ол-ла үеде Ай саны өзугаар 235 ай эрте бээр ийикпе, азы европейжи календарь өзугаар 19 чыл эрте бээр. Үк 19 чылдың он ийи чылы 12-12 айлыг (азы 384 хонуктуг), чедиг чылы 13-13 айлыг (азы 384 хонуктуг) болуп, тываларның Шагаазы 19 удаа эртер. «Улуг ээлчег» иштинде эрткилээн 19 шагааның тус-тузу 19 аңгы хүннерде болбушаан, ол хүннериниң кайызы-даа (тодаргайлаарга, Ай чаазы) 6940 хонгаш, чайлаш чокка ылап-ла катаптаар. Чижээ, амгы XX векте эң-не баштайгы Шагаа—ак Күске чыл — 1900 чылдың январь айның 31-де болуп эрткен чүведир. Оон соонда 19-19 чылдар болгаш-ла сарыгзымаар Хой чыл — 1919, аксымаар Пар чыл — 1938, кызылзымаар Дагаа чыл — 1957, кызылзымаар Улу чыл — 1976 чылларның шагаалары база-ла 1995 чылдагы дег, январь айның 31-де болгулап эрткен. Ам келир каразымаар Дагаа чыл — 1993 чылдың Шагаазы январьның 23-те, көк Ыт чыл — 1994 чылдың февраль 10-да, кызыл Мечи чыл — 1996 чылдың февраль 19-та, кызылзымаар Инек чыл — 1997 чылдың февраль 7-те, сарыг Пар чыл — 1998 чылдың январь 28-те, сарыгзымаар Тоолай — 1999 чылдың февраль 16-да, ак Улу чыл — 2000 чылдың февраль 5-те, аксымаар Чылан чыл — 2001 чылдың январь 25-те, кара Аът чыл — 2002 чылдың февраль 13-те болур дээш оон-даа ынай.

Бирги чажыт ол. Шагаа хүну кажан-даа Ай өзугаар Күске айның бир чаадан азы европейжи календарь өзугаар январь 21-ден эртелевес болгаш Инек айның ийи чаадан азы февраль айның 20-ден орайтавас болуп эртер. Оон чижээ, январь 21-ниң Шагаазы 1966 чылда, а февраль 20-ниң 1985 чылда сөөлгү катап эрткилээн. Ынчалза-даа «Улуг ээлчегнин» хуусаазы мүгүр 6940 эвес, а 6939,7 хонук болганындан чаа чылдың эге шагы чаңгыс шакта үнмес, эртен азы кежээ, хүндүс азы дүне үнер. Оон үжүрүндан чамдык чылдың Шагаа хүну 19 чыл мурнундагызындан 1-1,5 хүн эртелеп азы озаллап үнгүлээрле. Чижээлээрге, 1947 чылдың Шагаазы ыяап-ла январь 21-де эвес, а 22-де, 1928 чылдың 23-те, 1904 чылдың 22-де болгулаан. Ийиги чажыт ындыг. Сөөлгү үшкү чажыт. Шагаа хүнүн тодарадыр дээн кижи кышкы сезонда тос соогунун баштай эгелээн хүнүн ылавылап алыр. Кажан хүн дуртту эң кыска болгаш дүн дуртту эң узун ойлен эгелээш, тос-тостун чыккылама соогу эгелээр ышчажыгай. Таптыг-ла ол ойде дээрге Ай кестир турар болза, Шагаа орайтааш, февральга болуп, бир эвес ол ойде Ай чаазы үнгеи болза, Шагаа эртелеп, январьның сөөлгү декадазында болу бээр. Чүге дээрге эн-не кыска хүннүң соонда, ийи дугааргы чаа Ай үнген хүн — Шагаа хүну, а бир азы ийи дугааргы эвес аан.

Шагаа — ол дээрге тываларның ийи дакпыр улуг, өөрүшкүлүг байырлалы. Ынчан чаа чылды үткүп, эрги чылды үдевишаан, улуг-биче эр, кыс кижи бүрүзүнге база бир хар харлап, назын немээн чугула болуушкунну демдеглеп эрттирер. Шагаа хүнүн тодаргайлаан дараазы-биле оске байырлал хүнерни баш удур санап тодаргайлаары белен апаар. «Улуг ээлчегнин» чажыды ындыг-дыр. Бир-тээ, бирги чажытты ажыткан болганда, «Ушкарганнай аалында» дээни ышкаш «Биче ээлчеге» холбашкан каш сөс.

«Биче ээлчег» — ол дээрге «Улуг ээлчегден» Ай саны өзугаар 12 ай кыска азы Ай санының бир чылы (354 хонук) кыска хуусаалыг үе-дир. Ол үе дургузунда 223 Ай азы календарь саны өзугаар 18 чыл, 10 хонук, 7 шак (а бир эвес февраль 29 хонуктуг болза, 11 хонук 7 шак) эрте бээр. Хонук саны 6585 1/3 будун хонук. Ол үе дургузунда хүн 41 катап, Ай 29 удаа туттурар. Хүн туттуруушкуну ыяпла Ай чаазында, а ай туттуруушкуну оон теп-тегерик көстүр ортан үеэзинде болур. Ай туттурган үеде шаанда будуулук тывалар оон коргуп, ону «чайладыр» дээш кандыг-кандыг хемчеглер ап турганын хүндүлүг Степан Агбаанович Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» «Айны Чылбыга мангыс сыырыпкан» деп эгеде бижээн. А Хүн туттуруушкунун амдыызында тыва чогаалчылар биживаан.

Хүн туттуруушкунун бижиир хамаанчок, оон эгелээр шаг-үезин, черин, каракка көстүр девискээрни баш удур тодаргайлаары нарын. Ынчаарга теллурийниң дузазыбиле чалгаа чокка санаашла турарга, бистин Тывага эң чоокку үеде эки көстүр Хүн туттуруушкуну каразымаар Инек чыл — 1997 чылдың март айның 9-та, воскресенье хүнүнде болур. Ол туттуруушкунуң эгелээр чери Мөңгүн-Тайга районнуң девискээри болду. Ол хүн Тываның астрономияга ынак аныяктары Мөңгүн-Тайганың бедиктеринче үне бергилээш, хүнүү карацгы шил оттур, хайгаарап, чурукка тыртыраррлар боор.

Мынчап кээрге, сиирамба мергежилдиг тываларның кылып чораан ажылы солун болгаш ажыктыг. Олар байырлалдар болгаш Хүн, Ай туттуруушкунун баш удур шын тодаргайлаарыбиле холбашкан демдеглелдерни боттарының «хопчуу-караларынга» (блокнодунга) хүн бүрүле ак сеткилдиг демдеглеп ап чораан. Оларның демдеглелдериниң бистиң хүннеривисте чүү-даа артпааны деңнии хомуданчыг.

Сандый БАДАА.
Эрзин район.

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ ЧАЛАЛГА

Бо чылдың марттың 23-те, 14.00 шакта Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Биче залында Россияда эң улуг «Азия-Инвест» дээр Азияның инвестиция компаниязының удуртукчулары-биле ужуражыышкын болур.

Компанияның инвестиция салыышкыннарына үлүүн киирер болгаш оон-биле өске-даа хевир-биле кады ажылдап болур аргалыг эргелелдериниң, каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелериниң, организацияларының, ассоциацияларының, эвилелдериниң, а ол ышкаш республиканың бүдүрүлге адырларының, тодаргайлаарга, үлетпүрүүн, көлээ ажыл-агыйының, тудугунуң, минералчыг эт, ыяш болбаазырадыр комплекстериниң, энергетиканың, транспорттуң, харылзаа организацияларының удуртукчуларын ол ужуражыышкынга киржиринче чалап турар.

КИНО

МАРТ 19-та

«НАЙЫРАЛ»: «За последней чертой» 9.10, 11.10, 13.20, 15.30. «Царь Иван Грозный» (2 сериялыг) 17.40 **ВИДЕОЗАЛ:** «Безбилетный пассажир» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мой учитель» 12.30, 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
К. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефонвары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээн алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
☐ харыысалгалың секретарь 3-34-92
☐ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73
☐ көлээ ажыл-агый — 3-41-16
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш үлүс өөреднлге 3-39-15
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98
☐ улус деп